

kleio

30e jaargang nr. 10 december 1989

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(V.G.N.)

NEDERLANDSCHE SPOORWEGKAART TOESTAND 31 DECEMBER 1855

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mevr. Z. Matthee, *voorzitter*, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071-21 58 73.

N.J. Stam *vice-voorzitter*, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20 85 6.

L.J.G. van Schie, *1e secretaris*, Telgenkamp 17, 7576 FH Oldenzaal. Tel. 05410-14 74 4.

Mevr. J. van der Leeuw-Roord, *2e secretaris*, Wattstraat 20, 2561 XN 's-Gravenhage. Tel. 070-63 88 05.

H. van Duijsen, *penningmeester*, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.

Mevr. T. Perdeck-Schimmel, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033-61 50 97.

F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-16 86.

Mevr. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam, Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel. Tel. 01807-12 29 8.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1989 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
4. Studenten f 65,-
5. Partnerlidmaatschap f 25,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini-)didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-19 02.

Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

C.W. Torreman, Alphen aan den Rijn.

Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.

B. Engbers, Utrecht.

D. Verkuil, Utrecht.

H.J.C. Termeer, Nijmegen.

J.A. de Ruiter, Almelo.

Secretariaat: C.W. Torreman, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-4 40 61.

Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staats-

inrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 8,50.

Informatie over het leerlingenmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-Krant. U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 410,- voor een hele pagina, f 325,- voor een halve en f 225,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

3 Het ontstaan van de Nederlandse Spoorwegen

W. van den Broeke

9 Wat doen we met de revoluties?

E.M. Janssen Perio

16 Het Spoorwegmuseum in Utrecht

R. Slotboom

19 De NATO, de Koude Oorlog en het Westerse veiligheidsbeleid

M. van Rossem

23 Boek van de maand

A. van de Sande

26 Ideetje misschien...?

B. Engbers

28 In 't kort en recensies

33 Kleio-krant

kleio

nummer 10/89
pagina's 2 en 3

Op de omslag: de trein uit de koninklijke speelkamer, een model van de Arend, de eerste Nederlandse stoomlocomotief met wagons (collectie Spoorwegmuseum).

Het ontstaan van de Nederlandse Spoorwegen

W. van den Broeke

Dit jaar was het 150 jaar geleden dat de eerste spoorlijn in Nederland officieel werd geopend, een feit dat met grote feestelijkheden door de NS werd herdacht. In dit artikel gaat de auteur in op de aanleg van het lijnennet en de diverse maatschappijen, die daarbij betrokken waren. De NV Nederlandse Spoorwegen dateert immers pas van 1937.

Dr. W. van den Broeke is verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de RU Utrecht.

Spoorwachter van HSM in 1839. (Collectie Spoorwegmuseum te Utrecht)

PARTICULIERE AANLEG EN EXPLOITATIE (1839-1860)

Enkele misvattingen: niet áchter maar ánders

Over de aanleg van de spoorwegen in Nederland bestaat een aantal hardnekkige misvattingen. In ons land zou de betekenis van de spoorwegen pas laat ontdekt zijn, omdat wij over een uitgebreid net van goede waterwegen beschikten. De aanleg van onze spoorwegen zou gefinancierd zijn door buitenlandse kapitalisten, omdat de Nederlandse vermogensbezitters hun kapitaal niet-risicodragend wensten te beleggen. De Indische baten zouden in belangrijke mate hebben bijgedragen aan de aanlegkosten van ons spoorwegnet.

Deze opvattingen zijn door recent historisch onderzoek wel grotendeels achterhaald.¹ De aanleg van de eerste spoorlijn (Amsterdam-Haarlem) vond slechts 14 jaar later plaats dan de aanleg van de eerste spoorlijn ter wereld (Stockton-Darlington). Men kan dus bepaald niet beweren, dat Nederland in dat opzicht achterliep.

De veelgeroemde waterwegen waren alleen in het Westen van ons land goed bevaarbaar; in de overige delen van Nederland waren vooral de rivieren slecht geschikt voor de opkomende stoomvaart. In de Hollandse provincies vormde de spoortrein een welkome aanvulling op het traditionele personenvervoer per trekschuit of diligence. Natuurlijk ontbrak het niet aan klaagzangen van o.a. de beurtschippers die zich in hun broodwinning bedreigd voelden. Maar tot omstreeks 1850 vormden deze eerste spoorwegen geen acute bedreiging voor de bestaande middelen van vervoer.

Financieringsproblemen hebben bij de realisatie van ons spoorwegnet nooit een doorslaggevende rol gespeeld. Het beginkapitaal werd in vrijwel alle gevallen door Nederlandse vermogensbezitters verschaft; het werkkapitaal echter door buitenlanders. De Indische baten waren alleen van belang voor de aanleg van het net van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen. De overheid financierde voor deze maatschappij overigens slechts de aanleg van de 'aarden baan' (d.i. het talud inclusief de bovenbouw).

De Nederlandse spoorwegactiviteiten liepen dus in geen geval achter bij die van het omringende buitenland. Wel droegen die Ne-

Het begin van de Nederlandse spoorweggeschiedenis valt nog in de eerste helft van de 19e eeuw. Het is lange tijd de gewoonte geweest die periode voor ons land te beschouwen als een tijdperk van stagnatie of zelfs van achteruitgang op vrijwel elk terrein. Eerst in de tweede helft van de 19e eeuw zou er weer sprake geweest zijn van expansie en groei.

Dat traditionele beeld is de laatste tijd op grond van nieuw onderzoek nogal grondig bijgesteld.¹ Daarbij is vast komen te staan, dat in de eerste helft van de 19e eeuw groei en vernieuwing in de Nederlandse economie niet hebben ontbroken.² Wel is het waar dat vele initiatieven schipbreuk leden. Het was trouwens al langer bekend, dat vooral de bevolkingsomvang zich vanaf 1815 reeds duidelijk in opgaande lijn bewoog.³ Ook het nationaal inkomen groeide, zodat ondanks de bevolkingsaanwas het per capita inkomen ongeveer constant bleef.⁴

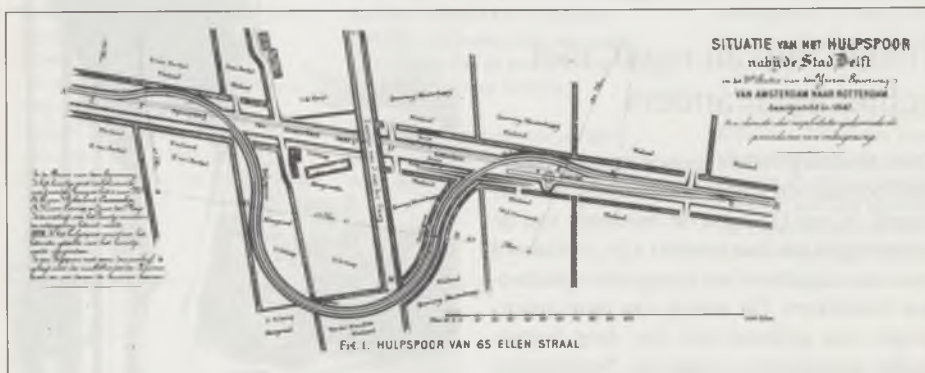
Met enige overdrijving zou men kunnen beweren, dat omstreeks 1890, dus na zo'n vijftig jaar, het Nederlandse spoorwegnet zoals wij dat nu in grote lijnen kennen, voltooid was. Dat betekent tevens dat omstreeks dat jaartal de noord-zuid en de west-oost lijnen de belangrijkste assen van dat net waren geworden.

De stimulerende factoren bij deze ontwikkeling waren de groei van de bevolking, de toeneming van de beschikbare inkomens en de algemene ontplooiing van het economische leven.

derlandse activiteiten een ander karakter. Zo was de rol die de overheid ten aanzien van de spoorwegaanleg speelde uniek: staatsaanleg van de spoorlijn naast particuliere exploitatie. Die combinatie trof men nergens elders aan.

De voltooiing van het totale, nationale spoorweganet liet wél lang op zich wachten. Specifieke problemen bij de constructie van de spoorweg hebben daarbij zeker een rol gespeeld (b.v. de slappe ondergrond en het grote aantal te overbruggen waterwegen). Voor deze problemen werden echter creatieve oplossingen gevonden: de toepassing van beweegbare bruggen; de versterking van de slappe ondergrond met behulp van roosterwerken van rijshout.

De eerste spoorwegmaatschappijen in Nederland

Een creatieve oplossing: de kromme lijn langs het land van Van der Gaag. De eigenaars vroegen HSM een woekerprijs voor de grond, zodat de rails eromheen gelegd werden. (Archief NS)

• De Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij (HSM)

De voornaamste bron van inkomsten van deze onderneming vormde de exploitatie van de lijn Amsterdam-Rotterdam. De maatschappij werd opgericht op 8 augustus 1837. De aanleg van het eerste traject (Amsterdam-Haarlem) ging met veel moeilijkheden gepaard. Vooral de slappe grond stelde de constructeur voor grote problemen. Maar op 20 september 1839 kon de lijn Amsterdam-Haarlem plechtig worden geopend. Eind 1843 kwam de uitbreiding van het net tot Den Haag gereed en reeds in 1847 kon de lijn Den Haag-Rotterdam worden geopend. Ook bij de aanleg van deze beide laatste trajecten waren de nodige strubbelingen te overwinnen. Vooral problemen van onteigening speelden daarbij een belangrijke rol maar ook voor die problemen wist men creatieve oplossingen te vinden.

Wat de wijze van financieren betreft, voerde de HSM een progressief beleid. De bij deze maatschappij gevolgde financieringsmethode resulteerde in een verhouding van eigen (bijvoorbeeld aandelenkapitaal) en

vreemd vermogen (bijvoorbeeld obligatie- of bankleningen) van 1:2. Dat was voor die tijd volstrekt ongebruikelijk. Een tegenovergestelde vermogensverhouding was toen usance.

De participanten in het eigen vermogen waren in eerste instantie vrijwel uitsluitend Nederlandse vermogensbezitters of commissiionairs in effecten. Deze deelnemers in het aandelenkapitaal van de onderneming zagen hun deelneming primair als speculatieobject. In dat opzicht werden de hooggespannen verwachtingen echter snel de bodem ingeslagen. De gerealiseerde rendementen op hun beleggingen gingen de algemeen geldende rentestand nauwelijks te boven. Ten gevolge daarvan wendden deze vermogensbezitters zich al snel gedesillusioneerd af en zochten een hoger rendement elders, bijvoorbeeld in buitenlandse spoorwegwaarden. Vermoedelijk overkwam buitenlandse beleggers hetzelfde in hun eigen land en trachtten ze daarom hogere winsten te behalen door bijvoorbeeld in Nederlandse spoorwegwaarden te beleggen. Hoe het zij, vooral door gebrek aan informatie waren deze beleggingen hoogst speculatief.

De sterke aanwezigheid van met name Duitse beleggers in het kapitaal van de HMS is ook te verklaren door de grote rol die vooral in Duitsland opererende Amsterdamse bankiershuizen speelden bij de financiering. Zo kon in 1844 reeds 3/4 van de HMS-aandelen in Duitse handen zijn.

Duitse aandeelhouders en obligatiehouders bleven tot 1890 erg belangrijk voor de HMS. Blijkbaar vonden zij de continuïteit van de onderneming ondanks de tegenvallende winsten, uiteindelijk te verkiezen boven liquidatie.

Dat vonden ook de Nederlandse aandeelhouders, die overigens steeds meer buiten de kring van Amsterdamse beleggers gevonden werden. Zo deed een nieuwe klasse van kapitaalbezitters zijn intrede: de hogere ambtenaren. Men zou hier kunnen spreken van een zekere mate van democratisering van het vermogensbezit.

• De Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij (NRS)

In 1845 werd de NRS opgericht. Deze maatschappij concentreerde zich op de verbinding van Amsterdam en Rotterdam met het Ruhrgebied. In 1855 kwam de verbinding Rotterdam-Utrecht tot stand en een jaar later werd de lijn Amsterdam-Utrecht-Arnhem op het Duitse spoorweganet aangesloten. Het is duidelijk waarom goederenvervoer voor de NRS zoveel belangrijker was dan personenvervoer, zulks in tegenstelling tot de HMS.

De verhouding eigen-vreemd vermogen was bij de NRS meer in overeenstemming met de geldende normen namelijk 2:1.

De voorloper van de NRS, de Rijnspoorweg, was een puur Nederlands initiatief. Ook de financiers waren allen Nederlanders. De Koning speelde hierbij een belangrijke rol. Bij de NRS lag dat anders. Twintig procent van de initiële aandeelhouders waren Engels en deze fourneerden 67% van het maatschappelijk kapitaal. Deze 'Engelse' trend zette door. In 1848 bleken 99.000 van de 100.000 aandelen in Engelse handen. Die 99.000 aandelen waren in het bezit van 1.050 Engelsen; de overige 1.000 aandelen waren in handen van 50 Nederlanders. De spreiding van het aandelenbestand kwam dus reeds snel tot stand. Het aandelenbezit bleef overigens overwegend in Engelse handen tot het einde van het bestaan van de NRS.

• **Verschillen in beleid tussen beide maatschappijen**

Het karakter van de HSM en de NRS verschilde op een aantal belangrijke punten. De HSM, richtte zich in haar betrekkelijk dicht bevolkte gebied volledig op het personenvervoer. Tot 1847 hield men zich afzijdig van het goederenvervoer. Pas in dat jaar werd een koopmansgoederentarief vastgesteld en het was slechts tijdens strenge winters dat de maatschappij haar monopoliepositie op het gebied van goederenvervoer trachtte uit te buiten. In dit licht moet ook de situering van de spoorbaan en de stations worden gezien. Bij de aanleg negeerde men de Amsterdamse en Rotterdamse havens en de overslagplaatsen bij kanalen zo opvallend, dat tijdgenoten van 'watervrees' spraken.

Opmerkelijk is dat de stations van de HSM wél van een goederenkantoor waren voorzien; dit is waarschijnlijk bij het ontwerpen van de stations een uitgangspunt geweest, dat rechtstreeks van het buitenland was overgenomen.

Geheel anders was de houding van de NRS. Zij richtte zich voornamelijk op het goederentransport. Dat was ook te verwachten, immers het was juist de gebrekkige verbinding tussen Amsterdam en de Rijn voor het goederenvervoer geweest, die de aanleg van de spoorbaan Amsterdam-Utrecht-Arnhem noodzakelijk had gemaakt. Bovendien werd, gezien de geringe bevolkingsdichtheid langs het traject, de vraag naar personenvervoer laag ingeschat. Het duurde echter tot 1849 voordat een verbinding tussen het eindpunt van de spoorweg in Amsterdam en het Amsterdamse Entrepôt tot stand kwam, maar ook daarna werd van deze aansluiting op de havens nauwelijks gebruik gemaakt omdat de uitvoering van de belangrijkste schakel in de spoorverbinding naar het Duitse achterland, Arnhem-Oberhausen, nog tot 1856 op zich liet wachten.

De onderhandelingen over deze verbinding waren een slepende zaak geworden. Aanvankelijk stond de Pruisische regering er welwillend tegenover, maar wees de Nederlandse regering vanwege de grote Rijnvaartbelangen doortrekking van de lijn van de hand. Toen echter de Nederlandse regering rond 1848 van de noodzaak van de aansluiting was doordrongen – de NRS bleek in de bestaande, te beperkte opzet niet levensvatbaar – was de houding van de Pruisische regering inmiddels omgeslagen. Dat kwam omdat Keulen in die tussentijd verbindingen met Antwerpen, Bremen en Hamburg had gekregen. In 1852 werd er na lang onderhandelen een verdrag gesloten en in 1856 kwam uiteindelijk de verbinding tot stand.

Aanvankelijk komt het grote verschil in houding van beide maatschappijen tegenover de twee vervoerscategorieën dan ook niet tot uitdrukking in de inkomstenverdeling. Beide ondernemingen waren in bijna dezelfde mate afhankelijk van de inkomsten uit het personenvervoer. Pas in 1856 trad er

voor de NRS een merkbare verschuiving op ten gunste van de inkomsten uit het goederenvervoer.

Een vergelijking met de gezamenlijke Pruisische spoorwegen en de Belgische Staatspoorwegen laat zien dat de Nederlandse spoorwegmaatschappijen veel afhankelijker waren van de inkomsten uit het personenvervoer dan die buitenlandse spoorwegmaatschappijen.

De Nederlandsche Centraal Spoorweg Maatschappij (NCS)

Een enkel woord nog over de derde particuliere spoorwegmaatschappij, de NCS, opgericht in 1860. De concessionarissen verwachtten van de exploitatie van deze lijn gouden bergen; de 'centraallijn' zou het spoorweginet in het midden en westen van ons land verbinden met het noordernet van

Deze en de volgende kaartjes geven de uitbreiding van het spoorweginet aan. Ze zijn afkomstig uit Mr. Dr. J.H. Jonckers Nieboer, 'Geschiedenis der Nederlandsche Spoorwegen 1832-1938', Rotterdam 1938.

31 december 1890

STAATSAANLEG EN PARTICULIERE EXPLOITATIE (1860-1890)

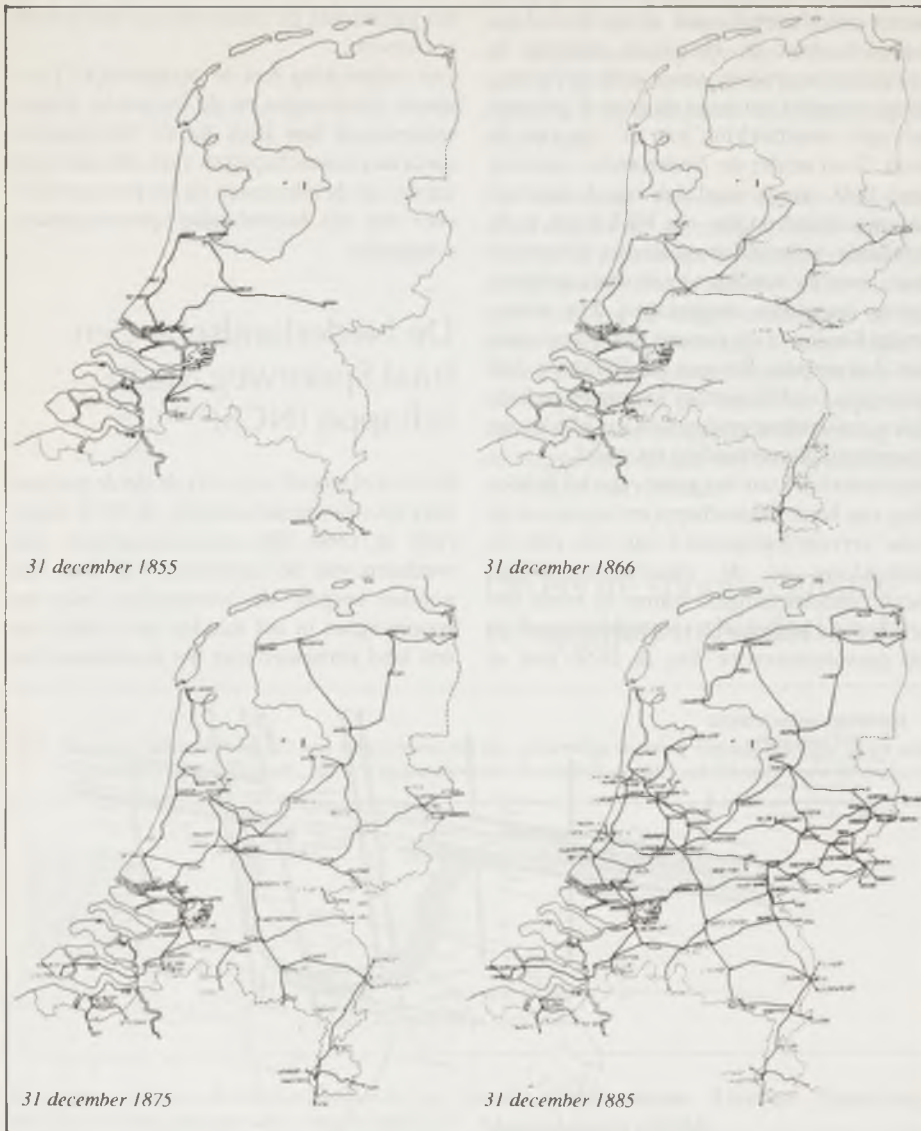
De Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen (SS)

Op 26 september 1863 werd de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen opgericht. In vergelijking tot de drie hiervoor behandelde maatschappijen neemt de SS een bijzondere positie in. De aanleg van de aarden baan – met toebehoren – werd namelijk door de overheid gefinancierd; vervolgens huurde de SS de baan van de overheid en droeg zelf alleen de onderhoudskosten van de weg en werken en de aanschafkosten van het rollend materieel.

De door deze maatschappij geëxploiteerde lijnen lagen in de periferie van ons land. De SS exploiteerde het 'Noorder- en Zuidernet'; dat was weinig aantrekkelijk omdat het vervoersaanbod buiten het westen van Nederland gering in omvang was.

Indien de kosten van de aanleg niet voor rekening van de overheid waren gekomen, zou de aanleg van de lijnen wellicht niet tot stand gekomen zijn. Particulieren hadden er helemaal geen belangstelling voor. Voor de financiële toestand van de SS had deze oplossing verstrekende gevolgen. Omdat de kosten van aanleg niet voor rekening van de maatschappij kwamen, konden redelijke resultaten worden geboekt. Was dat niet het geval geweest dan zou de financiële positie van de SS even deplorabel zijn geweest als die van de NCS.

Het buitenlandse element in het bestand van de aandeelhouders was van het begin af aan veel minder sterk vertegenwoordigd. Vijf procent van de aandeelhouders was uit Duitsland afkomstig en zij namen 35% van de aandelen voor hun rekening. Een respectabel buitenlands percentage, maar duidelijk minder dan bij de NRS (67%) en de NCS (90%). Deze minder overwegende positie van de buitenlandse aandeelhouders werd veroorzaakt door de omvangrijke deelneming van de – door Haagse notabelen bestuurd – Nederlandse Maatschappij voor Spoorwegmaterieel te Utrecht en de Algemene Maatschappij voor Handel en Nijverheid van Alexander Mendel te Amsterdam. Quack, (H.P.G., de latere schrijver van *De Socialisten*, red.) destijds secretaris van de SS, bracht dat als volgt kernachtig onder woorden: '*Den Haag bracht de kennis en het vakmanschap in; Amsterdam het kapitaal*'. Ook bij de SS zien we een toenemende geografische spreiding van aandeelhouders over het hele land en een democratisering van het aandelenbezit omdat tegen het eind van de

de nog nader te bespreken staatsspoorwegen (SS) en de Duitse, Hannoverse lijnen.

Van deze hooggespannen verwachtingen is weinig terecht gekomen. Ook hier zien we een verschuiving van Nederlands initiatief naar buitenlandse participatie, in dit geval Franse. Parijse aannemers en bankiers verschaften 90% van het aandelenkapitaal. In tegenstelling tot de NRS kwamen de NCS-aandelen uiteindelijk in Nederlandse handen. De NCS bouwde en exploiteerde de lijn Utrecht-Zwolle en hoopte via het SS-net op verbinding met Noord-Duitsland. De verwachte goederenstromen liepen echter via Arnhem en niet via Zwolle naar Duitsland. De NCS kwam daardoor in financiële moeilijkheden en een toenemend beroep op de verschaffers van vreemd vermogen resulteerde in een ongunstige verhouding eigen-vreemd vermogen nl. 1:5.

Sinds 1881 was er sprake van een meerderheidsparticipatie in de NCS door de NRS en overneming door de NRS in 1934 was dan ook het onvermijdelijk gevolg.

jaren tachtig Nederlandse aandeelhouders meer en meer in de kring van beambten en kantoorbedienenden te vinden zijn.

De voltooiing van het nationale spoorwegnet

In de jaren zestig en zeventig werd er hard gewerkt aan de uitbouw van het net. Ontbrekende trajecten werden voltooid om doorlopende verbindingen tot stand te brengen. Men spande zich in om de verbindingen met de buurlanden, Duitsland en België in aantal te vergroten. Niet alleen in het westen, maar ook in het noorden en oosten, in Brabant, Zeeland en Limburg werden lijnen gebouwd en verbindingen tot stand gebracht. De hierbijgaande kaartjes geven een indruk van de voortvarendheid en de energie waarmee de uitbreiding van de netten van de verschillende maatschappijen ter hand werd genomen.

De onderlinge concurrentie was hevig. Dat leidde er onder meer toe dat onderhandelingen over afstemmen van dienstregelingen en tarieven uiterst moeizaam verliepen of domweg mislukten, zoals bijvoorbeeld in het geval van de SS contra de NRS en de SS contra de Hannoverse Spoorwegen. Daarbij ging het om de verbindingen met Duitsland. Bij de planning van de aanleg van trajecten werden soms grote risico's genomen. Zo was de verbinding met België via Hasselt al klaar voordat deze lijn aansluiting had op andere lijnen. Veel geld viel er dan niet te verdienen. Hoge rentestand bracht de SS op de rand van de afgrond, maar de staat sprong, zij het met grote aarzeling, bij. De politiek speelde soms ook een opvallende rol, zoals in het geval van de lijn Woerden-Leiden. De regering wenste deze lijn, maar de Kamer stak daar een stokje voor. Die gaf de voorkeur aan Den Haag-Gouda in verband met de afspraak uit 1860 dat 'nimmer voor eenige andere verbinding tussen HSM en NRS concessie' meer zou worden verleend. Pas acht jaar na Gouda-Den Haag reden er treinen tussen Woerden en Leiden. Daarvoor was dan wel een aparte maatschappij opgericht. Alvorens de wordingsgeschiedenis van het nationale spoorwegnet tussen de jaren 1880 en 1890 verder te volgen, dient nog even te worden teruggekeken op de NRS die in het midden van het land de scepter zwaaide. Zoals bekend was deze maatschappij te Emmerik aangesloten op de Duitse spoorwegen (via de Cöln-Mindener Eisenbahn-Gesellschaft). Er ontstond een geschil over de tarieven. Maar te Kleef was een concurrent van de Duitse maatschappij gevestigd: de Rheinische Eisenbahn-Gesellschaft, die de

lijn op de linker Rijnsoever exploiteerde. Met deze laatstgenoemde maatschappij trad de NRS in onderhandeling en met succes. De 'Rheinische' bouwde een spoorweg over Kleef naar Griethausen met een pontveer over de Rijn tot aan de Nederlandse grens en de NRS bouwde een tweede spoor van de grens naar Zevenaar. Nu bereikte de NRS via Emmerik-Kleef toch Keulen, zij het dan met behulp van een pontveer. Er liepen zelfs tussen Amsterdam en Keulen over dit pontveer doorgaande rijiugens! Dit ging goed tot 1887, toen de Pruisische Staat de beide maatschappijen naastte. Bij de naasting verviel – door de opheffing van de concurrentie op Duits grondgebied – het motief waaraan de lijn Kleef-pontveer-Nederlandse grens haar ontstaan te danken had. Reeds in 1879 had de verbinding een knak gekregen, doordat in dat jaar de lijn Arnhem-Nijmegen geopend werd, en er via Nijmegen een eenvoudige verbinding met Kleef ontstond. Later, in 1895 werd de lijn Zevenaar-Elten opgebroken en in de Eerste Wereldoorlog werd het bewuste pontveer opgeheven. Hiermede verdween een curiositeit op spoorwegexploitatiegebied.

De maatschappijen SS en NRS waren vanouds sterk in hun verbindingen met Duitsland. De HMS begon in het internationale verkeer een woordje mee te spreken toen zij de exploitatie kreeg van de lijn Amersfoort-Zutphen-Winterswijk-Duitse grens. De SS en de NRS kregen geduchte klappen.

De spoorwegovereenkomsten van 1890

Er heerste in de jaren 1880-1890 op spoorweggebied een hopeloze verwarring over tarieven, exploitatie- en vervoerplicht. Tussen de spoorwegmaatschappijen onderling bestond een ongezone concurrentie. Van der Goes sprak in de 'Economist' van oktober 1885 van een 'bellum omnium contra omnes'. Het spoorwegennet vertoonde grote gebreken. Dat kwam doordat het niet het resultaat was van een vooraf beraamd plan, maar zijn ontstaan bijna uitsluitend aan het toeval dankte. Zo waren hier – in tegenstelling tot andere landen – de hoofdlijnen bij stukken en brokken in elkaar gezet. Korte verbindingen tussen belangrijke plaatsen ontbraken, terwijl de SS die de meeste lijnen naar het buitenland exploiteerde geen verbinding met Amsterdam onderhield. De HSM was te Rotterdam geheel van het waterverkeer afgesloten.

De eerste spoorwegwet van 1859 was volstrekt onvoldoende gebleken om in deze situatie verbetering te brengen. In 1875 ver-

scheen een nieuwe wet tot regeling van de dienst en het gebruik van spoorwegen, waarbij de regering meer macht kreeg tegenover de spoorwegmaatschappijen. De staat kwam daarmee in een eigenaardige positie te verkeren ten opzichte van de particuliere spoorwegondernemingen, en dat maakte het spoorwegvraagstuk alleen nog maar ingewikkelder. Aan de ene kant moest de overheid immers waken voor het algemeen belang en was het haar taak voorwaarden te scheppen die voor het spoorwegverkeer zo gunstig mogelijk waren. Aan de andere kant moest zij zelf een deel van het spoorwegverkeer zien te verwerven ten einde haar eigendom, de staatsspoorwegen, met succes te kunnen exploiteren. Halfslachtigheid en stelselloosheid waren van dit alles het gevolg.

De toestand was in 1881 zo kritiek geworden, dat de Staten-Generaal de regering tot handelend optreden meende te moeten aansporen. Er werd een parlementaire enquête gehouden over de vraag: 'Hoedanig moet de exploitatie der Nederlandsche spoorwegen zijn ingericht, opdat deze zoveel mogelijk kan voldoen aan de behoefte van het verkeer?'

De enquête-commissie kwam reeds in 1882 met haar verslag gereed. Haar oordeel luidde, dat het nationale spoorwegnet tussen de drie grote spoorwegmaatschappijen, te weten de HSM, de NRS, en de SS, moest worden verdeeld. Het voorstel werd door de regering niet overgenomen. Wel erkende de regering, dat de hoofdgebreken van het bestaande stelsel waren: a. de verbrokkeling van de exploitatie, en b. de ongezone concurrentie tussen de bestaande maatschappijen.

Omdat in 1886 tussen de staat en de NRS nog geen overeenstemming was bereikt over de verlenging van haar concessie en de NRS ook niet op een nieuwe overeenkomst aandrong, kon de bestaande verbintenis in juli 1888 worden ontbonden. In de loop van 1890 sloot de staat nieuwe contracten met de HSM en de SS. Daarmee werd bereikt, dat de hoofdlijnen ter exploitatie werden verdeeld tussen die twee ondernemingen en de NRS werd opgeheven. De exploitatie van de HSM en de SS vond nu voortaan plaats onder gelijke voorwaarden op basis van concurrentie en concentratie, met ruime toepassing van gemeenschappelijk gebruik van lijnen, stations en handelsinrichtingen.

De grondgedachte van de overeenkomsten van 1890 was, dat de staat voor de aanleg van de spoorlijnen zou zorgdragen en dat de maatschappijen zich met de exploitatie van de lijnen met eigen materieel zouden belasten. Zij leverden zelf het kapitaal voor die

Schoolplaat ca. 1925. (Collectie Spoorwegmuseum)

exploitatie, terwijl de staat een vaste huur ontving bij wijze van pacht en verder participeerde in de overwinst.

Het net werd zodanig verdeeld, dat beide maatschappijen even 'sterk' zouden zijn. Indien twee dezelfde steden, verkeersknooppunten of plaatsen op verschillende manieren met elkaar verbonden waren, zou de ene verbinding door de SS en de andere door de HSM worden onderhouden. Om een enkel voorbeeld te noemen: Rotterdam-Utrecht-Emmerik door de HSM en Rotterdam-Dordrecht-Elst-Nijmegen-Kleef door de SS. Waar geen verschillende lijnen beschikbaar waren, werd dezelfde lijn aan beide maatschappijen gemeenschappelijk in gebruik gegeven. Op die wijze werd het beginsel van concurrentie en concentratie nog eens nadrukkelijk onderstreept. De regering bracht dat zelf als volgt onder woorden:

'niet ingenomen met de staatsexploitatie, omdat zij concurrentie uitsluit, en tevens overtuigd van de noodzakelijkheid om een meer systematische verdeling van ons spoorwegnet tot stand te brengen, bleef er voor de regering niet anders over, dan eene regeling te beproeven, waardoor samensmelting van thans verdeelde spoorweglijnen zou worden verkregen met behoud van mededinging m.a.w. concentratie, door elk net zooveel mogelijk te maken tot een volledig geheel, onder beheer van eene krachtige

maatschappij: concurrentie door twee mededingers van zooveel mogelijk gelijke kracht tegenover elkaar te stellen'.

Wat de financiële regeling betrof: de staat hield de staatsspoorwegen in eigendom, maar gaf deze aan de HSM en de SS in gebruik tegen een vaste jaarlijkse pachtsom (voor de HSM f 550.000,- en voor de SS f 3.4 mln). Voor het gebruik van nieuwe staatslijnen, die aan de maatschappijen in exploitatie zouden worden gegeven, keerden zij aan de staat f 1.000,- per km uit (of meer indien dat werd overeengekomen). Verder werden de exploitanten verplicht de lijnen met alles wat daartoe behoorde goed te onderhouden en bij naasting in voldoende staat van onderhoud aan de staat terug te geven.

Deze spoorwegovereenkomsten bleven 27 jaar lang ons spoorwegwezen beheersen, totdat in 1917 de belangengemeenschap tussen de HSM en de SS tot stand kwam.

De spoorwegdirecties verwachtten van de concentratie een grote toeneming van zowel het reizigers- als het goederenvervoer. Dat gebeurde ook wel, maar de concurrentie deed de vrachtprijzen dalen, terwijl vooral de loonkosten sterk stegen. Door dit alles kwamen de bedrijfsresultaten onder druk te staan.

kleio

De overeenkomsten van 1890 betekenden dus niet dat de moeilijkheden bij de HSM en de SS voorbij waren. Er moest nieuw personeel worden aangesteld en het rollend materieel moest worden aangevuld. Door de buitengewoon strenge winter van 1890 en 1891 werden de spoorwegen met een abnormaal goederenvervoer belast, zodat de uitvoering van de reizigersdienst op vele stationsemplacementen in de knel kwam.

De HSM was nog niet in staat om direct op de nieuwe situatie in te spelen. Een deel van het net was nog niet klaar en de maatschappij kon nog niet beschikken over enkele lijnen, die haar bij de overeenkomst waren toegezegd. Ook in andere opzichten was er aanvankelijk teleurstelling. Door de overname van de NRS-lijnen door de SS was het verkeer op enkele HSM-lijnen belangrijk verminderd. Aan de Betuwelijn bijvoorbeeld werd een groot deel van het verkeer ontnomen door de lijn Rotterdam-Utrecht-Arnhem. In 1892 zag de HSM zich zelfs genoodzaakt op enkele lijnen tot inkrimping van de dienst over te gaan. Na 1893 viel enige verbetering te bespeuren. In de peri-

ode 1892-1898 bewogen de dividenden zich dan ook weer in opwaartse richting. De SS ondervond minder hinder van de overeenkomsten dan de HSM, omdat zij al direct over de haar toegewezen netten kon beschikken. Zij kocht in 1894 de Zuid-Ooster Spoorwegmaatschappij Tilburg-Nijmegen en nam de lokaalspoorweg Sittard-Herzogenrath in exploitatie. In 1903 nam zij de exploitatie van de Noordoosterlocaalspoorweg (NOLS) op zich, waardoor in het noorden een belangrijke uitbreiding van het spoorweginet plaatsvond.

CONCLUSIE

In 1890 was de aanleg van het Nederlandse spoorweginet voltooid. Sinds dat jaar zijn er nog maar enkele lijnen bijgekomen. De spoorwegovereenkomsten van 1890 luiden de eerste concentratietenden in het spoorwegverkeer in: de NRS werd geliquideerd en haar lijnen verdeeld over de SS en de HSM. In 1917 gingen de beide overgebleven spoorwegmaatschappijen een belangengemeenschap aan. Er was geen sprake van een fusie; beide maatschappijen behielden hun juridische zelfstandigheid. Pas bij de wet

van 26/5/1937 werden de HSM en de SS ingebracht in de nieuw opgerichte vennootschap de 'N.V. Nederlandsche Spoorwegen'.

Noten

1. R.T.Griffiths, *Industrial Retardation in the Netherlands, 1830-1850*. 's-Gravenhage 1979.
2. Idem, *Achterlijk, Achter of Anders? Aspecten van de economische ontwikkeling van Nederland in de 19e eeuw*. Amsterdam 1980.
3. K. van der Pols, 'De introductie van de stoommachine in Nederland' in: *Ondernemende geschiedenis*, 22 opstellen geschreven bij het afscheid van mr. H. van Riel als voorzitter van de vereniging het N.E.H.A. 's-Gravenhage 1977.
4. A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier*. 3 delen. Wageningen 1979.
5. J. Teyl, 'Nationaal inkomen in Nederland in de periode 1850-1900. Tassen en testen' in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 23, 1971 blz. 232-262.
6. J.L. van Zanden, 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw. Enkele nieuwe resultaten' in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 50, 1987 blz. 51-76.
7. W. van den Broeke, *Financiën en financiers van de Nederlandse Spoorwegen 1837-1890*. Zwolle 1986.

Wat doen we met de revoluties?

E.M. Janssen Perio

"Revolutio: 1. het terugrollen; 2. terugkeer" (Latijns-Nederlands woordenboek van drs. H.H.Mallinckrodt; Aula nr.24)

In vergelijking met onze opgewonden jaren 60, toen 'alles' in het teken van de revolutie en de radicale emancipatie leek te staan, en wel van wat 'men' maar bedacht of wilde: de jeugd, de studenten, de vrouwen, de derde wereld en – niet te vergeten – onze culturele smaakmakers: de Amsterdammers (druk in de weer met witte karren, rode affiches en – bij gelegenheid – rookbommen), vergeleken met deze woelige en veelbelovende jaren maakten onze jaren 80, zoals wij weten, toch overwegend een ontvonden indruk, in het teken van de no nonsense, een permanente bezuiniging en het ieder voor zich en de God van het CDA voor ons allen.

In dit gedenklustige jaar 1989 hebben zich echter veranderingen in het beeld voorge-

daan die misschien ook enige aanwijzingen kunnen geven voor wat ons in de jaren 90 te wachten staat; het decennium dat ons eigen fin de siècle gaat worden.

Wat hiertoe bijdroeg, was allereerst de Franse Revolutie, die niet alleen in Frankrijk een herdenkingsrage ontketende, maar die ook andere landen, waaronder ons eigen laagland, meesleepte. Het kon allemaal de indruk wekken van een tomeloze behoefte aan historische bezinning, maar daarnaast speelde onmiskenbaar de publicistische schuimklopperij der media haar rol – en wie ooit eens een boek(je) over deze revolutie had gelezen of ingekeken, deed alsof hij/zij tenminste een deel van zijn/haar leven aan de studie ervan had gewijd.

Wie enige weet heeft van de 'kaart' van ons hedendaagse geschiedenisonderwijs, moet beseffen dat deze publicistische tamtam in een merkwaardige, ja pijnlijke wanverhouding staat tot de aandacht die aan deze revolutie in ons onderwijs pleegt te worden besteed. Om hiervan een indruk te krijgen heeft men geen uitgebreid onderzoek naar de stand van het onderwijs in te stellen; het wordt al duidelijk wanneer men enige geschiedenisboeken raadpleegt en vergelijkt. Om het door mij bewonderde voorbeeld van Dr.E.Rijpma te nemen: in de 18e druk van zijn *Ontwikkelingsgang der Historie* (deel IIIA, 'Van 1789 tot heden', Groningen 1963) zijn aan 'Het tijdperk der revolutie' en het aansluitende 'tijdperk van Napoleon' (met inbegrip van de ontwikkelingen in Nederland en het afsluitende Wenen congres) de bladzijden 15 t/m 76 besteed; en het gaat hier om compact gedrukte pagina's! De in gangbare schoolboeken aan deze tijd bestede aandacht kan een ieder voor zich nagaan; wat in

elk geval onmiskenbaar is, is de radicale reductie (of zo men wil: inkrimping) van de desbetreffende historische informatie in deze gedrukte vorm, die dus ook een vorm van geschiedschrijving uitmaakt.

Ik wil hier niet optreden als een 'laudator temporis acti' alias verheerlijker van vroeger tijden, maar toch kan mij als bijna-ex-schoolmeester in nostalgische ogenblikken, zoals die ons allen wel eens overkomen, een vaag gevoel van afgunst bekruipt op geschiedenisdocenten van vroeger tijden, voor wie eigenlijk maar één revolutie telde: de Franse! Dit grote gebeuren moet velen van hen, zo luidt een leraars- (en leerlingen-?) legende, zodanig hebben gefascineerd, dat zij er in de hoogste klassen van het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs (VHMO) een onevenredig deel van hun lessen aan besteedden, om vervolgens in tijdnood te raken en overhaast nog de rest van de (Europese!) geschiedenis door te jakkeren, tot ergens voor of kort na de Ie Wereldoorlog.

Het zijn deze schandalige of idyllische toestanden (al naar het gezichtspunt), waaraan door het revolutionaire eindexamenbesluit van 1965 een einde werd gemaakt. U weet het: geen sprake meer van enig afraffelen van de hedendaagse geschiedenis: 'de laatste vijftig jaren' (resp. de tijd na 1917), en als stok achter de deur het centraal schriftelijk eindexamen.

Een fascinerende revolutie

De zeer uitgebreide behandeling van de Franse Revolutie van voor 1965 en (vanzelfsprekend) van voor 1914 en 1917 paste enerzijds bij de grote betekenis die aan deze revolutie werd toegekend, waarmee immers de 'nieuwste' of 'moderne' geschiedenis zou zijn begonnen, en anderzijds ook wel bij de verhalend-expliciterende manier, waarop vroegere geschiedenisleraren over het algemeen en met meer of minder succes en plezier bezig waren. Men kan het leraarstype nog altijd herkennen in de prachtige novelle van Presser, die dit type zelf zo briljant ver- tegenwoordigde: *De nacht der Girondijnen*.

De hoofdrolspelers in dit historische drama van de Franse Revolutie waren inderdaad levensgroot aanwezig en speelden hun rol bovendien op een toneel dat ten dele nog altijd overeind staat en herkenbaar is: het centrum van Parijs (de kaart hiervan kon men in leerboeken en atlanten bekijken). Wat deze mensen deden, hoe zij tenonder gingen of boven bleven drijven in de revolutionaire maastroom, leek met een soort van noodlottige logica uit hun karakter en denkbeelden te kunnen worden afgeleid: de inertie van een

Lodewijk XVI verbonden met de bekrompenheid van een Marie Antoinette (of was ze gewoon dom?), de meedogenloze terreur in de naam van de (burger)deugd à la Rousseau van een Robespierre, de uitgekookte hebzucht van de Thermidorianen onder leiding van een Directoire, dat van 1795 tot 1799 'op de winkel pastte'² en de daarop volgende onderkoelde genialiteit van een Napoleon – het kon alles, zo kan men denken, niet op; en talloze leraren wisten, dat is zeker, ook niet van ophouden, tot stichting of verveling van de jeugd.

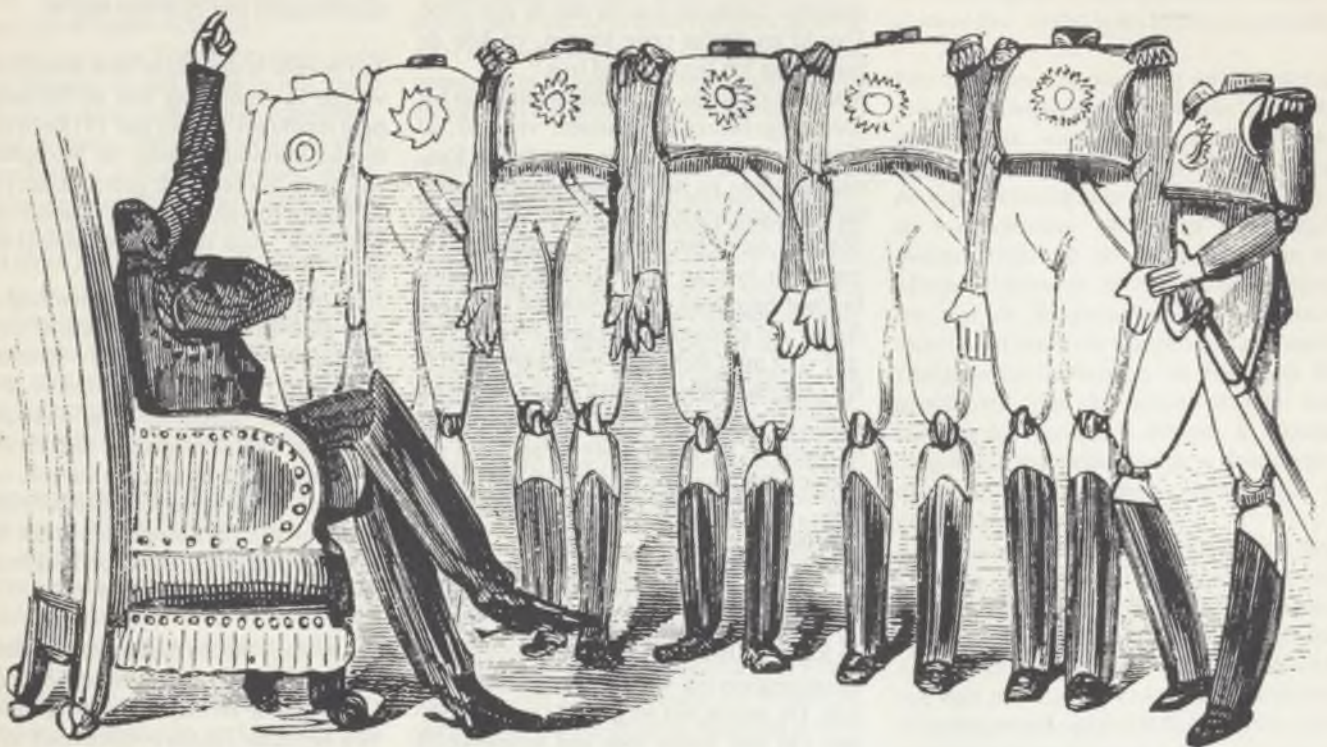
De Franse Revolutie en de 19e eeuw

Wat bij deze behandeling aansloot – men kan er Rijpma nog op naslaan – was de uitvoerige behandeling van de rol die het verschijnsel 'revolutie' in de 19e eeuw bleef spelen, toen men onder leiding van de opperbrandblusser Metternich (u kent hem?), probeerde het vuur van de opstandigheid te blussen, terwijl dit vuur tegelijk – en met name in Frankrijk zelf – maar niet wilde uitdoven.

De Fransen hebben het trouwens geweten: een julirevolutie in 1830, een februarirevolutie in 1848 en vervolgens, als dramatisch naspel van de oorlog van 1870/71, nog eens de zgn. opstand van de Commune van Parijs die, zoals men moest uitleggen, zeer weinig met het communisme te maken had en bovendien geen opstand was; maar dat is allemaal – inclusief het angstzweet van een bange burgerij – weer een apart verhaal.

Wat de leerlingen van dit alles begrepen en onthielden, is weer een ander verhaal; met name het verloop van de Europese revolutie van 1848 (het laatste Europese revolutiejaar voor 1918!) was namelijk in zijn structuur en verloop – tengevolge van de vele verwikkelingen van politieke, sociale en nationale aard – dermate gecompliceerd, dat bij mijn weten geen leraar of leerboek er eigenlijk raad mee wist. Ook hier deed Rijpma indrukwekkend zijn best: talloze geschiedenisstudenten kunnen er ongetwijfeld veel van leren...

Vanaf 1848 tot aan de revolutiejaren van 1917/18 beleefde Europa een in wezen revolutieloos tijdperk van 70 jaren, dus bijna driekwart eeuw waarin de revolutie als een door de socialisten luidkeels aangekondigd gebeuren steeds maar niet (of nog niet?) doorging. Wat zich in deze tijd wel aftekende, was de polarisatie tussen enerzijds een proletariaat (althans: zijn woord- en penvoerende voorhoede) dat van de onvermijdelijke (wereld?)revolutie alle heil (voor zich) en verdoemenis (voor de kapitalisten)

Gustave Doré

verwachtte, en anderzijds een burgerij (in alle gradaties van zeer klein tot puissant rijk en chic), die van de weeromstuit naar rechts opschoot en over het algemeen steeds meer antirevolutionair werd.

De geschiedschrijving (ook de schoolboek-geschiedschrijving) weerspiegelde in die tijd veel van de dubbelzinnige waardering van de burgerij en haar geschiedschrijvers van deze Franse Revolutie, waaraan men ten dele de eigen emancipatie kon toeschrijven, maar die tegelijk zulke angstwekkende afgronden te zien gaf. Het aanvankelijke vrijheidspathos in de geest van een vrolijke Verlichting was immers jammerlijk ontaard in het Schrikbewind (of de Terreur) van de jaren 1793/94 en daarna in de militaire dictatuur van Napoleon, in wie een periode van meer van twintig jaren van vrijwel permanente en grootschalige oorlog als het ware belichaamd was.

Voor historische en politieke theoretici lag het dus voor de hand, hieruit een revolutietheorie te destilleren, waarin de ontwikkelingen vanaf 1789 tot en met 1799 een soort wetmatigheid leken te vertonen. En dit gold niet alleen voor de theoretici van rechts: radicale en bolsjewistische Russische revolutionairen waren na de februarirevolutie van 1917 uiterst benauwd voor een (contrarevolutionaire) Thermidor of voor een Russische '18e Brumaire', dus een militaire staatsgreep.

De Russische Revolutie: ondoorzichtig?

Het is duidelijk en al vaker opgemerkt dat die Russische Revolutie van 1917 – in hetzelfde jaar waarin de VS de wereldpolitieke arena betraden ('to make the world safe for democracy') – in ons geschiedenisonderwijs min of meer de rol is gaan spelen die voorheen door de Franse Revolutie werd vervuld als beginpunt van een vereiste en examineerbare leerstof.³

Een van de gevolgen van deze accentverschuiving is de afgenomen aandacht voor de 19e eeuw, die vroeger het volle pond kreeg, inclusief bij voorbeeld alle Balkanoorlogen en de hele Oosterse kwestie; waarbij het dus om het Turks-Osmaanse rijk en zijn afbrokkeling ging. Het was allemaal erg ingewikkeld – en wie wist na een repetitie nog, hoe nu eigenlijk die Bulgaarse of Griekse grenzen liepen?⁴

Er zitten aan deze vergelijking echter enige haken en ogen, waarvan men er enige al meteen in de schoolboeken kan terugvinden. Zo is er bij voorbeeld geen sprake van dat de Russische revolutie nu even uitvoerig zou worden behandeld als eertijds de Franse; nog afgezien van de verschillende behandeling van de voorafgaande geschiedenis van de twee landen. Van de kennis van het gebied

waar de Russische Revolutie zich afspeelde, mag men geen overdreven voorstelling koesteren, al was het maar omdat veel moderne aardrijkskunde zich met andere problemen dan de topografie bezig houdt. Menige docent is, denk ik, al tevreden wanneer de leerlingen weten dat de revolutie zich niet in Moskou maar in Sint Petersburg (alias Petrograd, alias Leningrad) afspeelde, en niet in het Moskou, dat eens de hoofdstad was en het later weer werd. Hoe de kaart van die stad er uitzag en waar b.v. het 'Winterpaleis' ligt, blijft voor de meeste leerlingen en veel leraren ongetwijfeld een mysterie, terwijl in goede schoolboeken (Rijpma dus weer!) tenminste een kaart van het revolutionaire Parijs te zien was. En er was bijna altijd wel eens een leerling in Parijs geweest, of/en in Versailles; en de Arc de Triomphe stond vaak ook in het Franse taalboek.

Tegenover de bonte collectie van personen die zich in de Franse Revolutie als het ware verdringen voor een hoofdrol, moet de Russische Revolutie op de leerling wel de indruk maken van een wat povere en grauwe aangelegenheid (nog afgezien van het klimaat...).⁵ Met een beschrijving van het woeste leven en sterven van Raspoetin (de 'losbandige'!) kon en kan men leerlingen nog wel boeien, maar naast deze schilderachtige schurk maakten tsaar Nicolaas II en zijn lieve familie een wat schimmige indruk. Van Lenin

onthoudt de leerling misschien dat hij een oprechte fanaticus was en dat na zijn dood Trotski en Stalin ruzie kregen, en hoe de laatste aan het langste eind trok.

Maar het zicht van de modale leerling op het revolutiegebeuren is intussen, vrees ik, al verzand of bevroren in de onmetelijke Russische ruimte en in onduidelijke termen als het 'oorlogscommunisme' en de 'Witten' en 'Roden', die de burgeroorlog uitvochten. De gruwelen hiervan kan men misschien nog het best begrijpen uit de verhalen van Isaak Babel⁶; de algemene strekking ervan heb ik zelf voor mijn leerlingen wel samengevat in het gezegde: "Wie het laatst slacht, slacht het best" (als een variant op de uitspraak van een terrorist uit de Franse Revolutie: "Il n'y a que les morts qui ne reviennent pas", oftewel: "Alleen van de doden heeft men geen last meer").

De rol van Robespierre en de zijnen werd hier overgenomen door de geheime politie onder de namen van Tsjeka, GPOe, NKVD en KGB; de betekenis hiervan was een soort institutionalisering van de (permanente) terreur. Dit neemt niet weg dat de massamoorden van een Stalin voor een aanmerkelijk deel aan diens persoonlijkheid en een pathologische moordzucht moeten worden toegeschreven.

Twée revoluties – en hun gevolgen – vergeleken

Een vergelijking van deze twee revoluties is niet alleen belangwekkend in wetenschappelijk opzicht en vanwege de invloed die van de Franse Revolutie en haar ideologische doorwerking in de 19e eeuw op de Russische Revolutie is uitgegaan, maar ook wel in didactisch opzicht; al neigt onze geschiedenisdidactiek er over het algemeen niet toe, misbruik te maken van de mogelijkheden van een vergelijkende benadering (alias comparatisme).

Deze vergelijking is mijns inziens in tenminste drie opzichten interessant en relevant. Ten eerste in die zin dat in het geval van de Franse Revolutie deze revolutie is overgegaan in een oorlog – en wel op een voordien ongekende schaal en met enige belangrijke vernieuwingen. De nieuwe rol van de massa's en hun pathos is later door Napoleon uitgebuit en dit geldt ook voor het nationalisme, waarin de aanvankelijke kosmopolitische aanvechtingen van de revolutie al spoedig werden opgelost (de spanning tussen deze twee tendenties kon men ook nog in de vieringen van dit jaar terugvinden). In het geval van de Russische Revolutie is de revolutie echter grotendeels een product geweest van de oorlogssituatie (dus van een oorlog die men verloor), die een enorme des-

organisatie en een prestigeverlies voor het tsarenregiem met zich meebracht.

Ten tweede in die zin dat deze Russische Revolutie in verbinding met de Middeneuropese revoluties van het jaar 1918 een veel radicaler opruiming onder de Europese monarchieën teweeg heeft gebracht dan eertijds de Franse Revolutie⁷; dit in tegenstelling tot wat 'men', naar ik aanneem, pleegt te denken.

In deze jaren 1917/18 kwam een eind aan de drie grote Europese dynastieën, te weten de Russische (Romanof), de Oostenrijkse (Habsburg) en de Pruisisch-Duitse (Hohenzollern), en bovendien nog eens aan het Sultanaat van de Osmanen. De onmetelijke invloed die deze uitverkoop van min of meer 'sacrale' heerschappij op het politieke bewustzijn van de Europeanen moet hebben gehad, wordt ook in de schoolboeken zelden of nooit aan de orde gesteld.

Ten derde in die zin dat ook in deze verschikkelijke en chaotische tijd van aflopende oorlog, revolutie en naoorlogse burgeroorlogen zich bepaalde contrarevolutionaire krachten hebben laten gelden, in de praktijk en in de theorie, waartoe men ook het fascisme (of 'de fascismen'?) kan rekenen en waaruit men dit fascisme ook grotendeels moet verklaren. De kwestie dat dit fascisme bepaalde wortels heeft in de reactionaire en contrarevolutionaire bewegingen van na 1789 en bovendien overeenkomsten hiermee vertoont, moet ik hier laten rusten.

Bij iedere poging om dit fascisme als de meest geruchtmakende ideologie van het interbellum te begrijpen, moet men uiteraard rekening houden met de paniek – of ook wel een soort razernij – die veel bange burgers en beledigde aristocraten en would be-aristocraten heeft vervuld tegenover de revolutionaire vloedgolf, waarin men zijn vertrouwde wereld en wereldbeeld zag wegspoelen; *Die Welt von Gestern*, die Stefan Zweig zo mooi en zo geïdealiseerd heeft beschreven.

Wie – zoals historici en geschiedenisleraren uit hoofde van hun vak geneigd zijn te doen – een verschijnsel als de revolutie liefst behandelt in de volgorde van bepaalde oorzaken en aanleidingen (de 'voorgeschiedenis'), het verloop en de afloop en/of veronderstelde gevolgen, had het bij de Franse Revolutie nog betrekkelijk gemakkelijk. Aan de Franse geschiedenis werd vroeger vrij veel aandacht besteed en zo iets als het verval van de Franse monarchie en de uitwerking van de ondermijnende denkbeelden van de Verlichting bezaten een schijnbare (en expliciteerbare) evidentie. Ook het verloop van de Revolutie leek – zoals ik hierboven schreef – een zekere wetmatigheid te vertonen; dit gold met name voor de blij-

baar onstuitbare radicalisering van de partijen, de daarop volgende terreur en de uiteindelijke militaire dictatuur.

De uitwerking van de Franse Revolutie in de rest van Europa en met name in ons eigen land, komt in de tegenwoordige schoolboeken, naar ik meen, niet erg meer uit de verf. De doorwerking van revolutionaire bewegingen en ideologieën als liberalisme, nationalisme en socialisme in de 19e eeuw is geen gemakkelijke materie en voor leerlingen van een 3e en 4e klas, indien men deze hiermee wil confronteren, nauwelijks te begrijpen. In de hoogste klassen van het voortgezet onderwijs kon men vroeger zeker wel enig besef hiervan bijbrengen (en bij slimme en gemotiveerde leerlingen nog wel meer dan dit).

Een toepassing (of de poging hiertoe) van dit procédé op de Russische Revolutie stelt de modale moderne docent, zo komt me voor, voor levensgrote problemen. De kennis van de Midden- en Oosteuropese geschiedenis blijft doorgaans, laten we zeggen, rudimentair, en over de kaartkennis mag men, zoals ik zei, geen illusies koesteren. Ook de fineses van de Leninistische verkrachting van alle Marxistische diepzinnigheden blijven voor het gros van onze leerlingen waarschijnlijk toch een wat mysterieuze of mistige zaak. Van het voorrevolutionaire Rusland onthoudt dit 'gros' waarschijnlijk als algemene indruk dat het daar een achterlijke troep was onder Tsaren die, als ze niet toevallig boeren bevrijdden (1861), als despoten regeerden. En dat deden zij ook wel...

Ook het verloop van deze revolutie moet, zoals ik al zei, voor de meeste leerlingen tamelijk duister blijven. Wel wil ik hier opmerken dat men er goed aan zou doen, duidelijk te maken dat de zgn. oktober-revolutie, dus de verovering van de macht door de bolsjewiki in Petrograd, moet worden beschouwd als een staatsgreep (welk gebeuren de meeste stadsbewoners aanvankelijk ook ontging). Pas in het vervolg hierop hebben de bolsjewisten in een jarenlange strijd de effectieve macht over het gehele Sovjetgebied kunnen veroveren. Het resultaat, dat wil zeggen de toestand waarin dit gebied rond 1921/22 verkeerde, valt het best te begrijpen in de termen van puin, hongersnood en chaos, en veel godsdienstige geesten moeten door dit alles aan het laatste bijbelboek zijn herinnerd: schijnbaar apokalyptische tafereelen.⁸ En maak dat eens duidelijk aan de jeugdig ingezetenen van de volkstuin Nederland!

De gruwelen die in deze Burgeroorlog ook van bolsjewistische kant werden bedreven en de even brutale als primitieve methoden waarmee men het oorlogscommunisme doorvoerde, hebben duidelijk tot een gewetenscrisis en tot veel verdeeldheid geleid onder de linkse geesten in de gehele wereld en

met name in Europa en de VS. Uiteraard zou 'd'Internationale' eens, neen: '*morgen heersen op aard!*' en '*eens komt een klare, schone dag / als 't volk zijn boeien breekt*'⁹; maar dan natuurlijk in de vorm van een mooie droom, en niet van een politieke nachtmerrie.

Ik denk dat de kolossale kater die de tenminste hardhandige en veelal barbaarse realisering van de socialistische denkbeelden in de Sowjet-Unie voor talloze mensen met zich heeft meegebracht, zeer goed kan worden vergeleken met de diepe teleurstelling die de ontaarding van het aanvankelijke nobele revolutie-pathos in het terreur-regiem van 1793/94 in Europa teweeg heeft gebracht. De weerzin over het Stalinistische schrikbewind, dat zo lang en zo grondig opereerde, heeft de verdeeldheid en de diepe gewetenscrisis van het socialisme zeker nog verder versterkt en verdiept. Althans: in zoverre als het inzicht in dit Stalinisme met name tot 'de intellectuelen' doordrong en de fellow-travellers en agenten, in samenwerking met de bruikbare domoren en warhoofden, er niet in slaagden om hun coulissen en Potemkindorpen overeind te houden. Maar dat is weer een apart verhaal...

De Oosteuropese revoluties na 1945

Van een dergelijke gewetenscrisis (en natuurlijk niet alleen een gewetenscrisis) was ook – en waarschijnlijk meer dan ooit – sprake na 1945, het jaar dat in Europa o.a. de overwinning opleverde van 'het communisme' op 'het fascisme' en van een 'Slavisch' Oost-Europa op een althans ten dele 'Germaans' Midden-Europa. En ook hier kan men aan parallellen denken, want zoals de Franse revolutielegers vanaf 1792 de revolutie exporteerden met het scherp van de bajonetten, zo werd in 1944/45 het sovjetcommunisme verbreid door de overmacht van de Sovjetlegers en hun militaire overmacht.¹⁰

Voor geschiedenisleraren is het over het algemeen zeker niet gemakkelijk om zich te realiseren – laat staan het ook nog aan hun leerlingen uit te leggen – welke radicale omwenteling zich in deze tijd in geheel Midden-Europa heeft voltrokken. Het is een eenvoudige en dus verleidelijk gezichtspunt om de Satellietstaten alleen maar te beschouwen als voorposten van de Sovjetmacht, en voor veel leerlingen is dit decennia lang waarschijnlijk het overwegende of zelfs uitsluitende gezichtspunt geweest, waaronder zij deze gebieden en hun politieke toestand konden en leerden begrijpen. Wat zij doorgaans veel minder of helemaal niet hebben

begrepen, is de grondige maatschappelijke veranderingen die deze gebieden in deze nu al meer dan veertig jaren hebben ondergaan.

Een objectieve beoordeling en waardering van deze 'Oosteuropese revolutie' is bijzonder moeilijk, wanneer men meer wil doen dan een caricatuur ontwerpen in het licht van de eigen ideologische vooronderstellingen en vooroordelen.¹¹ Want het is enerzijds overduidelijk dat de communisten in dit Midden-Europa als uitvoerders of marionetten van de Sovjetautoriteiten hun macht meestal op een even uitgekookte als onplezierige wijze hebben ge- en misbruikt. De populariteit van de communistische leer werd in deze gebieden dan ook al spoedig omgekeerd evenredig aan de – steeds gronder en hardhandiger gehandhaafde – macht van de bolsjewisten.

Anderzijds heeft de maatschappelijke hervorming die hier werd doorgevoerd in veel opzichten toch een modernisering betekend van maatschappelijke toestanden die met name in landen als Polen en Hongarije vaak nog half middeleeuws of feodaal aandeden. Voor het gebied van de DDR en Tsjecho-Slowakije lag de problematiek weer wat anders. In Oost-Duitsland (in de Bondsrepubliek van Adenauer harnekkig als 'Midden-Duitsland' betiteld) viel heel wat grootgrondbezit te verdelen, en dat had uiteraard zijn aantrekkelijke kanten; maar tegelijkertijd versmolt het marxisme hier op een onplezierige manier met bepaalde elementen van de Pruisische traditie en mentaliteit, zoals een ieder van ons door een retour Berlijn kon ervaren.¹²

In Tsjecho-Slowakije ligt de zaak weer anders; hier heeft men niet alleen met een land te maken dat bij wijze van spreken al vanaf 1618 de nationale pech heeft gehad, te dicht bij Wenen en de Habsburgers te liggen, maar dat zich ook tussen 1918 en 1938 als enige werkelijke democratie in Midden-Europa had kunnen handhaven: als 'het land van Masaryk', die in 1937 is gestorven, vlak voordat zijn land door de westerse democratieën aan Nazi-Duitsland werd uitgeleverd. Wat er zich daarna in 1948 en 1968 voltrok, is bekend; er is soms iets aan de hand met jaartallen... Maar het bolsjewisme manifesteerde zich in dit land in ieder geval geenszins of nauwelijks als een 'moderniserende' (resp. 'defeodaliserende') macht, maar als een vorm van pure en botte repressie.

De voorbeeldfunctie van China en Cuba

Voor dat deel van de mensheid – ook in ons land en met name in de jeugdige varianten –

dat op zoek bleef naar de definitieve oplossing van het grote probleem dat maatschappij heet, hebben de ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa waarschijnlijk al lang weinig aantrekkelijks meer gehad: het was alles te dicht bij en te deprimerend. Vanaf de jaren 50 kan men dan ook de neiging constateren om naar verre landen als China en Cuba te kijken, die nu enigszins de rol van ideologisch identificatiemodel gingen overnemen van een wat saaie Sovjet-Unie.¹³

Wat het communistische China betreft: dit beantwoordde niet alleen aan de volkswijsheden dat wat men van ver haalt, lekker is, maar hier leek ook op een wat mysterieuze, maar in elk geval gigantische schaal iets heel groots te gebeuren – en wie zal zeggen, hoe sterk uiteindelijk toch, al bij al, niet het effect is geweest van die suggestieve propagandabeelden van massaal-blijmoedige, rond roerganger Mao geschaarde, opvallend vitale en knappe, jonge Chinesen en Chinesinnen? En wisten wij veel (of vertelden het ons de Wertheims en consorten?) hoe veel Chinezen tijdens de grote sprong voorwaarts crepeerden, of dat de culturele revolutie daarginds iets heel anders betekende dan de dulle boel die onze studenten er gelijktijdig in Parijs en Amsterdam van maakten, deels trouwens onder gelijksoortige leuzen?¹⁴ Of welke prestaties én puinhopen de verafgode roerganger Mao na zijn mausoleum-vaart in China achterliet?

Naast het grote China was er nog het kleine Cuba met Fidel Castro, voor wie het zo moeilijk was althans niet enige sympathie te voelen in zijn verzet tegen de hem belagende Johnsons, Nixons en Reagans (en zelfs John Kennedy...), met name wanneer men hem vergeleek met de smoezelige dictators die door Uncle Sam werden gesteund of in het zadel geholpen ('to make the world safe for...', ja, waarvoor eigenlijk?). Ik neem aan dat menige geschiedenisleraar nog altijd balanceert tussen de betrekkelijke sympathie voor een stelsel dat – in tegenstelling met de rest van Latijns Amerika en enige naburige eilanden – toch voor bepaalde basisvoorwaarden van sociale zorg en onderwijs lijkt te zorgen en de geringe liefde voor de dwangmatige manier, waarop dit alles gebeurt; maar dit is waarschijnlijk een fundamenteel probleem van het hele socialisme.

Wereldrevolutie en wereldellende

Achter of naast deze intussen enigszins verbleekte modellen presenteren zich dan (en presenteert ons onderwijs aan de leerlingen)

de tientallen landen die eens, en met name in de jaren 60, zo glorieus dekoloniseerden, dus op hun eigen manier revolutie maakten, en die sedertdien in de roetsjbaan (of is het meer een cake-walk?) van revolutie en contrarevolutie terecht kwamen, met als eindresultaat helaas zo vaak een of andere vorm van militaire of socialistische dicatatuur op de onplezierige grondslagen van stagnatie, corruptie en massale verpaupering; het model dus, dat zich in Afrika en Latijns Amerika misschien nog in de zuiverste vorm manifesteert.

Het zijn weinig opwekkende toestanden en ontwikkelingen, waarover men ook weinig opwekkends kan vertellen: is niet ooit of ergens een docent, bij de explicatie van al deze mondiale ellende, voor de klas in snikken uitgebarsten? Hij/zij heeft in elk geval mijn sympathie!

En dan heb ik het nog niet eens over alles wat zich in Cambodja heeft afgespeeld¹⁵, eveneens – het verhaal wordt eentonig – in naam van dat communisme, waarover aan ons eeuwbegin de grote dichter Gorter zo aangrijpend mijmerde ('*De arbeidersklasse danst een groote reidans / aan de oceaan der wereld*')¹⁶. Of over het Roemenië van Ceaucescu, dat Orwells '1984' bijna idyllisch doet lijken... Maar dat is tegelijk het fascinerende en het angstwekkende van de fijne wereld waarin wij leven: dat allerlei werkelijke ontwikkelingen zo veel fantastischer en ongeloofwaardiger blijken te zijn dan de stoutmoedigste schrijvers eens waagden te bedenken. Wat een Jules Verne in de vorige eeuw aan technische wonderen uitdacht, is, zoals we weten, grotendeels verwerkelijk of achterhaald. En anderzijds: wie had kunnen bedenken dat men in ons hoogontwikkelde Europa in deze eeuw een zes miljoen mensen methodisch zou vermoorden?

De universele revolutie?

Tot besluit wil ik nog twee aspecten belichten. Het eerste betreft de afgrondelijkheid van het 'revolutie'-begrip, wanneer men dit niet tot de politieke betekenis beperkt. Vanuit een theologisch perspectief zou men de schepping van de wereld – hetzij door God dan wel door een big bang – als een oerrevolutie kunnen beschouwen, of de verdrijving van Adam en Eva uit het Paradijs tengevolge van die revolutionaire appelbeet op instigatie van de slang als oer-Aufklärer. In een prehistorisch perspectief kan men de ontwikkeling van de landbouw als een 'landbouwrevolutie' bezien, waardoor een volgende 'stedenrevolutie' mogelijk werd gemaakt. Wat er zich rond 1500 op velerlei gebied heeft afgespeeld, was ook al uiterst revolutionair, zoals de boekdrukkunst, de

ontdekkingsreizen (met volgende koloniale expansie) en de 'Copernicaanse revolutie', die onze aarde als middelpunt van het heelal ontroonde. Waarna ook nog een 'industriële revolutie' kwam – of zelfs een drietal van dergelijke revoluties, waarvan de laatste dan met onze alles doordringende en overspoelende informatica te maken heeft (dus ook dit op een computer geschreven artikel).

En nadat we enigszins vertrouwd waren geraakt met de zekerheden van een Newtoniaans wereldbeeld, werden ook deze weer aan een Einsteiniaanse revisie onderworpen. Het revolutionaire effect van Darwins evolutieer is alom bekend, en na Darwin kwam Freud nog eens het intellectuele zelfbewustzijn van de homo sapiens ondermijnen. Waaruit men mijns inziens tenslotte alleen deze conclusie kan trekken: dat wie op zoek is naar zekerheden, deze in elk geval niet in enige wetenschappelijk gefundeerde wereldbeschouwing zal vinden, maar veel eerder in zeer elementaire zaken, zoals het gegeven dat ik van mijn vrouw en kinderen houd en met mijn burens en enige vrienden goed kan opschieten. Maar ik geef toe: een indrukwekkende gevolgtrekking is dit natuurlijk niet.

Een Duitse 'November-revolutie' anno 1989

Een andere zaak, die zich voor ons aller ogen afspeelt, betekenen de stormachtige ontwikkelingen van de laatste jaren, ja maanden (en ten dele zelfs weken en dagen) in de communistische wereld van Oost- en Midden-Europa. Met als meest recente sensatie de ontwikkelingen van deze dagen (dit is de 9e november geschreven) in de DDR. Dit revolutie-herdenkingsjaar eindigt, zo mogen we wel constateren, in stijl! Hoe men deze ontwikkelingen later zal beoordelen, kunnen we ter beoordeling aan het volgende decennium overlaten. Maar het onmiskenbare bankroet van de communistische maatschappij is al even opzienbarend als de conclusies die de communistische leiders bezig zijn hieruit te trekken. Het is waarschijnlijk nog nooit in de geschiedenis gebeurd dat een regiem zichzelf zo radicaal en onverbloemd ontmantelde, dat wil zeggen een soort liquidatie-uitverkoop organiseert zoals die dezer dagen in verschillende communistische landen plaats vindt.

Zijn dit nu 'revolutionaire' ontwikkelingen? Ik denk van wel, en zeker wanneer men het begrip revolutie in de oorspronkelijke betekenis opvat.¹⁷ Het 're-' duidt immers in wezen op een 'terug', en hier wordt inderdaad een en ander eerder 'terug-' dan 'om-gewen-

teld'. En dan zwijg ik nog over alle associaties in het 'pere' van de 'perestrojka' van Gorbatsjov.¹⁸

Om tenslotte weer even naar de Duitse ontwikkelingen te kijken, die momenteel toch in het middelpunt van de belangstelling staan. Wat kan er of moet er gebeuren als de DDR zijn identiteit van communistische staat verliest? De logische conclusie hiervan zou een Duitse hereniging betekenen, en deze hereniging zal onvermijdelijk de hele Europese – en dus wereldpolitieke – situatie wijzigen. Voor de historicus is het misschien ook van belang te constateren, dat dit alles zich afspeelt honderd jaar nadat de architect van de Duitse eenheid in de 19e eeuw, Bismarck, door de jonge keizer Wilhelm II aan de kant werd gezet. Dit gebeurde namelijk in het begin van het jaar 1890, maar dat het ging gebeuren wisten de ingewijden al in 1889.

Maar Bismarck, ja Bismarck: wie was dat eigenlijk? Nog niet zo lang geleden voorspelde Tucholsky dat een komend geslacht niet eens meer zou weten, wie Bismarck was – en dat leek toen (in de jaren 20) een belachelijke veronderstelling!¹⁹

Wij leven – om een beroemde uitspraak van Huizinga te variëren – in een revolutionaire wereld. En wij weten het.²⁰

Noten

1. Het begrip is niet vermeld in het (omvangrijker) 'be-knopt Latijnsch-Nederlandsch woordenboek' van Dr. F. Muller Jzn en Dr. E.H. Renkema (Groningen/Den Haag 1928). Wel uiteraard het werkwoord 'revolver': 'iets terugwentelen, -rollen', enz.
2. De woorden van premier de Jong (kabinet 1967/71)
3. Gemakshalve spreek ik hier van deze revolutie in enkelvoud; ieder weet wel dat in 1917 twee 'revoluties' plaats vonden en dat men in 1905 al met een (mislukte) revolutie te maken had. Maar men kan zich ook afvragen of er in Rusland geen sprake is van een soort 'permanente revolutie' (een o.a. door Trotzki gehanteerde term), tot en met de ontwikkelingen van deze tijd.
4. In een recent schoolboek: 'Op weg naar 2000' van M.G. Hoogstraten, R.H. Kingma en T. Siegman (Thieme/Zutphen, 1986; 2 delen) – tot barstens toe gevuld met informatie – wordt in een 'Afdeling B' op blz. 74-77 (dl.I) nog een manmoedige poging gedaan, de Balkan-politiek te expliceren.
5. In zijn betoog 'Over vormverandering der geschiedenis' (1941) heeft niemand minder dan Huizinga zijn idee van een 'stijgende vormloosheid der geschiedenis' o.a. door de Russische Revolutie – in vergelijking met de Franse – bevestigd gezien. Zijn grote voorbeeld was echter de moderne geschiedenis van de V.S. (vgl. VW, VII, 197/8); waartegen na de oorlog *Presser* weer in het geweer is gekomen.
6. In een drietal in het Nederlands vertaalde bundels uitgegeven, o.a. 'Rode ruiters en Verhalen uit Odesa', vertaald door Charles B. Timmer (A'dam 1972).
7. Ik haant hier met nadruk de term 'middeneuropes'. De verwaarlozing van de aparte problematiek van 'Midden-Europa' tegenover 'Oost-Europa' is een formidabele bijdrage tot de begripsverwarring

en -verduistering van leraren en leerlingen. De middeneuropese landen en volken zijn na 1945 het slachtoffer geworden van een oosteuropes-Russisch en gewelddadig opgelegd communisme. De ontwikkelingen van de laatste jaren en maanden mogen dit verduidelijken.

8. Enig denkbeeld van het Rusland van deze tijd kan men b.v. ontleen aan de indrukwekkende memoires van Paustovskij, die uitgekomen zijn in de prachtige serie 'Privé-domein' van 'De Arbeiderspers'.
9. Uit resp. 'De Internationale' in de vertaling van H. Roland Holst en het vrome lied van Jan Oudegeest (1905). Voor deze teksten verwijs ik naar het mooie boek van Jaap van Merwe: 'Gij zijt kanalie, heeft men ons verweten!' (Utrecht 1974)
10. Het spreekt vanzelf dat de slachtoffers van het Nazisme die indertijd door 'de Russen' werden bevrijd, dit alles inderdaad en vooral als een bevrijding hebben beleefd, zoals ik uit de ervaringen van twee naaste familieleden weet. Een indruk van de overweldigende 'massa' van de triomferende Sovjetleiders kan men b.v. krijgen uit 'East Wind over Prague' van Jan Stransky (1950), en met name het 1e hoofdstuk: 'The eastern flood'; maar er is uiteraard een overdaad aan (memoire-) literatuur over deze ontwikkelingen verschenen.
11. Ik heb deze term hier overgenomen van de titel van een intussen zelf 'historische' studie: 'The East European Revolution' van Hugh Seton-Watson (1950), die de beginfase van deze ontwikkelingen in *Midden-Europa* heeft geschetst, en wel op grond van zijn grondige kennis van de voorgeschiedenis ervan. Voor de oudere geschiedenis verwijs ik naar het niet gemakkelijke maar rijke en informatieve boek (met veel kaarten) van dr. Z.R. Dittich. Het verleden van Oosteuropa. Maatschappelijke en culturele dynamiek tot het einde der Middeleeuwen (Zeist/Amhem 1963).
12. Mijn eerste bezoek aan Berlijn dateert uit het jaar na de bouw van 'de muur', 1962; mijn indrukken uit het oostelijke stadsdeel waren inderdaad uiterst deprimerend (en vol associaties aan onze jaren '40-'45). Het tegenwoordige centrum van *dat* Berlijn is aanmerkelijk fleuriger en ten dele ook mooi qua architectuur (een ander 'Schaufenster' kennelijk!).
13. Het spreekt vanzelf dat ook de U.S.S.R. nog altijd zijn enthousiaste bewonderaars kent, die b.v. tot voor kort nog verrukt waren van het gigantische project van de 'BAM' of 'Bajkal-Amoer Magistral', een Noordsiberisch spoorweg-project dat zich intussen als een kolossaal fiasco heeft geopenbaard.
14. De in 'Geschiedenis van Gisteren' van H. Ulrich e.a. afgedrukte foto van Maagdenhuis bezettende studenten (op de stoep gefotografeerd, p.211 van de 4e druk) toont o.a. een jonge rebel met een krat flessen in de handen; het is de tegenwoordige docent in de Nederlandse geschiedenis van de U.v.A. Dr.H. van Nierop.
15. En wat zich dreigt te herhalen, met de instemming en de collaboratie trouwens van communistisch China en de V.S. in een inderdaad monsterlijk 'monsterverbond' (vgl. het artikel van Lolke van der Heide in NRC/Handelsblad van 7.11.1989).
16. In 'school der poëzie'.
17. Onze grote historische voordrager Huizinga heeft zich merkwaardigerwijs herhaaldeij en uitvoerig over het evolutiebegrip uitgesproken (o.a. in 'De taak der cultuurgeschiedenis', VW.VII, 46 e.v.) en slechts één keer over het revolutie-begrip, en wel in 'In de schaduwen van morgen': 'De term revolutie is ontleend aan de beweging van een wiel. Op den achtergrond der voorstelling heeft lange tijd steeds het rad der Fortuin gestaan, waar men koningen met hun kronen af zag tuimelen. Ook de gedachte aan omwenteling van hemellichamen sprak er in mede. In staatkundigen zin wordt het woord aanvankelijk toegepast op enkelvoudige politieke omwentelingen als die van 1688...' (VW.VII,319).
18. Ik neem aan dat men dit in het Duits vertaalt als

'Umbau', het woord dat o.a. in de titel voorkomt van het beroemde boek van de socioloog Karl Mannheim: 'Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus' (Leiden 1935; in de latere editie was sprake van een 'age of reconstruction'). De strekking van al deze termen is uiteraard optimistisch in de zin van beheersbare ontwikkelingen.

19. In 'De groeten van vroeger' (in het Nederlands in 'Verhalen', A'dam 1966) spreekt Tucholsky een 'lieve lezer van het jaar 1985' (!) toe: 'Ach beste kerel: jij bent ook een tijdgenoot, Hoogstens als ik

'Bismarck' zeg, en jij moet eerst even nadenken wie dat geweest is, moet ik nu al een beetje grinniken; je kunt je niet voorstellen hoe trots de mensen om mij heen op de onsterfelijkheid van die man zijn'.

20. De twee aanvangszinnen van 'In de schaduwen van morgen' (1935): 'Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het' (VW.VII,315).

Het Spoorwegmuseum in Utrecht

Ruud Slotboom

Met een snelheid van veertig kilometer per uur raasde in 1839 de eerste Nederlandse locomotief 'De Arend' in dertig minuten van Amsterdam naar Haarlem. Het is maar goed dat de angstaanjagende voorspellingen van de tegenstanders niet werden bewaarheid. De melk van de koeien langs de spoorbaan werd niet zuur, de bewoners in de buurt kregen geen hersenziekte van het geraas en de reizigers stikten later niet bij een snelheid van boven de 48 km per uur. In het kader van de grote schoonmaakbeurt die onze woonomgeving nodig heeft, worden de spoorwegen tegenwoordig zelfs aangeprezen als een milieu-vriendelijke en veilige manier van vervoer.

Wat er nog meer is veranderd in honderdvijftig jaar kunt u zien in het Spoorwegmuseum te Utrecht. Het is gevestigd in het voormalige Maliebaanstation en in juni van dit jaar weer geopend na een totale vernieuwing. Een goede reden om eens te gaan kijken hoe het er nu uitziet en met een kritisch oog de mogelijkheden voor excursies van scholen te aanschouwen.

Reeds bij de ingang van het museum valt op dat bij de verbouwing een aantal architecten op uiterst smakvolle en moderne wijze het interieur vorm hebben gegeven. Het gebouw oogt overzichtelijk en helder en wekt direct de belangstelling op van de bezoeker. Zoals gezegd is het museum gevestigd in een voormalig station en dat is terug te vinden in de presentatie van de collectie. Binnen wordt aan de hand van allerlei voorwerpen een beeld geschetst van het heden en verleden van de spoorwegen, terwijl buiten langs drie perrons locomotieven, rijtuigen en trams staan.

De collectie binnen is verdeeld in onderwerpen. Elk onderwerp is genummerd en wordt ingeleid door een duidelijk leesbare tekst. Zo begint de tentoonstelling met 'de trek-schuit en diligence', daarna 'de stoomlocomotief' enzovoort.

Het museum heeft ernaar gestreefd om in de presentatie van de verschillende onderdelen veel variatie aan te brengen. Een paar voorbeelden: de spoorwegstaking wordt geïllu-

streerd met behulp van een aantal vaandels, de tweede wereldoorlog aan de hand van een dagboek van een Rotterdamse machinist, terwijl een treincoupé met daarin wassen beelden laat zien hoe vroeger het reizigersvervoer eruit zag. De collectie wordt echter ook letterlijk vanuit verschillende perspectieven bekeken. Zo kun je naast de petjes, kniptangen en uniformen in de vitrines tevens een in de vloer verzonken maquette van een oude brug zien. En elders rijdt een modeltrein je vanuit de diepte recht tegemoet. Over het algemeen wordt het materiaal dus op een originele en afwisselende manier aangeboden en weet men de bezoeker regelmatig te verbazen. Dat is een niet geringe prestatie in een land waarin de meeste musea bepaald niet uitblinken in een vlotte presentatie.

De hoeveelheid aandacht die elk onderwerp krijgt is nogal wisselend. Zo is het dagboek van de Rotterdamse machinist tijdens de oorlog interessant om te lezen, maar zeker niet voldoende om een beeld te krijgen van

kleio

nummer 10/89
pagina's 16 en 17

de verschrikkelijke taferelen die zich toen rond de spoorwegen hebben afgespeeld. Ook de spoorwegstakingen aan het begin van deze eeuw komen te kort aan bod. Daarentegen wordt bijvoorbeeld 'het reizigersvervoer' gedetailleerd behandeld. Grappig zijn de waarschuwingsbordjes van vroeger: *'In dit compartiment mag gerookt worden, tenzij een der medereizigers zich daartegen verklaart, en voor hem geen plaats is in een der niet-rook compartimenten'*. En: *'Het is aan een ieder verboden de rijtuigen door spuwen of op andere wijze te verontreinigen'*.

Wat betreft het binnengedeelte van het museum wijs ik tenslotte op twee audio-visuele bronnen van informatie. Er is een dia-presentatie waarin de beginjaren van de spoorwegen worden geschetst en een doorlopende film (37 minuten) over de aanleg van een spoorlijn in de Flevopolder. Overigens is het na overleg mogelijk om andere films te bekijken (onder andere bedrijfsfilms van vroeger, een documentaire uit 1939 over honderd jaar spoorwegen en een documentaire over Amsterdam CS).

Buiten op de perrons bevinden zich historische locomotieven (waaronder een copie van 'De Arend'), een aantal trams en natuurlijk verschillende treinwagons. Aan de hand van korte teksten wordt informatie omtrent de ouderdom en het specifieke karakter van de voertuigen gegeven. Het is een schitterende en goed onderhouden verzameling, waarbij het oog regelmatig naar kleine details wordt getrokken. Zo geeft een bordje aan dat er een speciale coupé voor vrouwen was en is goed te zien hoe de treinconductor zich via een plank buiten de wagon naar de verschillende coupé's begaf.

Een medewerker van het museum legt de werking van wissels uit.

ADRESSEN EN OPENINGSTIJDEN

Nederlands Spoorwegmuseum, Maliebaanstation, 3581 XW Utrecht, tel. 030-306206.

Openingstijden: dinsdag t/m zaterdag van 10-17 uur; zon- en feestdagen van 13-17 uur.

Vervoer: te voet: ongeveer 20 minuten vanaf Utrecht CS; per bus: bus 3 vanaf Utrecht CS richting Rubenslaan, halte Maliebaan. Parkeergelegenheid is aanwezig.

Voor informatie kunt u contact opnemen met het hoofd educatieve dienst, de heer A. van Marion.

Stempels.

De mogelijkheden voor het onderwijs

Om maar direct met de deur in huis te vallen: ondanks het feit dat het spoorwegmuseum haar collectie op een moderne en leuke manier presenteert, valt er op de mogelijkheden voor schoolexcursies het één en ander aan te merken. Helaas is een mooi museum niet *per definitie* geschikt voor het onderwijs. Leerlingen gedragen zich (zeker in groepsverband) nu eenmaal anders dan gewone bezoekers en bekijken het getoonde op hun manier. Daar waar volwassenen rustig de informatie op de borden lezen en de voorwerpen in de vitrines bekijken, willen leerlingen aan knoppen draaien, het liefst alles aanraken en overal in gaan zitten. Kortom, een museum moet voor hen 'leven'.

Ik vrees dat het Spoorwegmuseum op dit punt tekortschiet. Dat is des te betreurenswaardiger, omdat wel geprobeerd is om het publiek een actieve rol te laten spelen. En het moet gezegd, daar waar men zelf middels een druk op de knop of een ruk aan een hendel iets ziet bewegen, slaagt het museum erin de aandacht van de leerlingen te trekken. Ik denk hierbij met name aan een bord en bijbehorende computer, waarop je met behulp van wissels denkbeeldig treinverkeer kunt sturen. Maar waarom wordt van dit soort mogelijkheden niet veel meer gebruik gemaakt? Het feit dat 'de beweging' het meest kenmerkende is van de trein, maakt dit onderwerp juist zeer geschikt voor actieve deelname van leerlingen. Zeker met de vergaande mogelijkheden op het gebied van computerprogramma's moet hier toch het één en ander gedaan kunnen worden! Natuurlijk heeft de educatieve medewerker van het museum gelijk wanneer hij tijdens een

gesprek met mij opmerkt dat het geen 'flipperkast' moet worden. Maar ik vrees dat hij in deze de mogelijkheden van leerlingen om zichzelf te vermaken verkeerd inschat.

Het toeval wilde dat er leerlingen van een middelbare school tijdens mijn bezoek op excursie waren. Zij bevestigden mijn vermoedens. Bij navraag bleek dat de leerlingen van mening waren dat het museum niet 'leefde' en dat ze na 30 à 40 minuten uitgekeken waren. De docenten spraken van een 'statisch' museum, dat – om het voorzichtig uit te drukken – 'kindvriendelijker' zou moeten zijn. Ook vonden zij het nogal storend dat men buiten slechts enkele treinwagons van binnen mocht bekijken. Overigens kan ik me goed voorstellen dat de directie van het museum liever niet dag in dag uit opgewonden schoolklassen door het kostbare interieur ziet banjeren. Waar redelijkerwijs wel iets aan gedaan kan worden is de klacht dat de film over de spoorlijn in de Flevo-polder saai is.

Een kans voor open doel gemist

Al met al ben ik dus weinig positief. Ik begrijp dat een museum niet in de eerste plaats bedoeld is voor schoolexcursies, maar dat neemt niet weg dat er wel degelijk rekening mee moet worden gehouden. Het Spoorwegmuseum is zeker niet het enige museum in Nederland waar dit te weinig gebeurt, maar het had met de verbouwing een goede gelegenheid om hier iets aan te doen.

Wil dat nu zeggen dat het museum totaal ongeschikt is voor excursies? Ik denk het niet. Net als in andere musea kunnen boven-

Oude Soc. Dem. Vereeniging van Ned. Spoorweg
onder de zinspreuk: 'Recht en Plicht'
opgericht 1899.

kleio

staande tekortkomingen worden opgevangen. Enerzijds door een goede begeleiding vanuit het museum en anderzijds door goed uitgewerkt lesmateriaal. Wat het eerste betreft, de mogelijkheid tot begeleiding is aanwezig en u kunt hiervoor contact opnemen met de educatieve medewerker. Wat betreft op de tentoonstelling toegespitst lesmateriaal moet gezegd worden dat dit er nog niet is. De verklaring hiervoor is dat de verbouwing dermate tijdrovend was, dat men nog niet is toegekomen aan het vervangen van het oude materiaal. Naar verwachting is het in september 1990 gereed. Ondanks de verzekering van de bovengenoemde medewerker dat 'het museum voor zich spreekt' en dat hij 'niet al het werk uit handen van de docenten wil nemen', lijkt het mij verstandig om veel tijd en aandacht aan dit materiaal te besteden. Om te voorkomen dat het bezoek te vrijblijvend wordt, zul je de leerlingen moeten 'dwingen' om hun aandacht te vestigen op de specifieke kenmerken van de verschillende voorwerpen en de begeleidende teksten. Daarvoor is een eenvoudige lesbrief

met gegevens over de geschiedenis van de spoorwegen niet voldoende. Nu kan het Spoorwegmuseum eigenlijk niet voldoen aan de educatieve doelstellingen van de schoolexkursies.

Kortom...

Het vernieuwde Spoorwegmuseum is overzichtelijk en modern ingericht en presenteert op een originele manier een mooie collectie. Helaas zijn de mogelijkheden voor leerlingen om actief deel te nemen te gering. Eerlijkheidshalve moet gezegd worden dat dit in vele musea het geval is. Maar juist voor een museum waarin 'de beweging' centraal staat is deze tekortkoming teleurstellend en maakt de noodzaak van begeleidend educatief materiaal des te dringender. Het is te hopen dat hier in de toekomst de nodige aandacht aan wordt besteed.

De NATO, de Koude Oorlog en het Westerse veiligheidsbeleid

M. van Rossem

In opdracht van de Atlantische Commissie is er gekeken in hoeverre in de bestaande methoden voor geschiedenis en staatsinrichting en maatschappijleer de NATO, de Koude Oorlog en het veiligheidsbeleid aan de orde komen en op welke wijze. Dit artikel is een gedeelte van het rapport wat hierover verscheen. In een later nummer van *Kleio* zal Dr. M. van Rossem 'het ideale hoofdstuk' over deze materie schrijven.

De auteur is verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de RU Utrecht.

Naar aanleiding van een verzoek van de Atlantische Commissie heb ik onderzocht hoeveel aandacht geschiedenis- en maatschappijleermethoden besteden aan de NATO. De resultaten van dat onderzoek waren, om het eufemistisch uit te drukken, teleurstellend. De oprichting van de NATO wordt vrijwel altijd vermeld, maar de ontwikkeling van het bondgenootschap en de diverse discussies over het gezamenlijke veiligheidsbeleid van de bondgenoten worden of helemaal niet of slechts zeer summier behandeld. Alleen de goede, voor het VWO bestemde methoden besteden enige aandacht aan de wis-

selende militaire doctrines, aan de tegenstellingen tussen de Verenigde Staten en de Europese bondgenoten en aan het excentrieke optreden van Frankrijk. Ook in deze goede methoden moet men zich echter niet al teveel voorstellen van de behandeling van deze thema's. Ze worden aan de orde gesteld, maar niet gedetailleerd uitgewerkt. Omdat de concentratie op de NATO zo weinig opleverde, werd in tweede instantie besloten het onderzoeksterrein wat breder te maken en eveneens aandacht te besteden aan de behandeling van de Koude Oorlog en het Westerse veiligheidsbeleid in het algemeen.

Geschiedenis en staatsinrichting

B. Beenackers-Heeren e.a., *Vragen aan de geschiedenis*, 4/5 Havo, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1988.

In deze bijzonder willekeurig gecomponeerde tekst is geen sprake van een systematische behandeling van de Koude Oorlog. In het hoofdstuk over de Sovjetunie komt de Cubacrisis aan de orde, dat is eigenlijk alles. De NATO wordt alleen genoemd in verband met de Nederlandse buitenlandse politiek in de jaren zeventig en in de verklarende begrippenlijst.

H.H. Ester e.a., *Mens in tijd en ruimte. Leerplan aardrijkskunde/geschiedenis voor het Lbo. Keuzethema West-Europa*, Groningen: Dijkstra 1987.

Door de integratie van aardrijkskunde en geschiedenis en de gekozen thematische aanpak is er in deze methode geen ruimte voor een serieuze behandeling van de Koude Oorlog. De tekst stapt zonder verbinding of ver-

klaring over van de Vikingen op Adolf Hitler (n.b., de zoon van een *Duitse* douanier volgens de schrijvers). Geheel ten onrechte wordt medegedeeld dat D-Day de ommekeer in de Tweede Wereldoorlog betekende. De behandeling van de na-oorlogse geschiedenis beperkt zich tot een beschrijving van de eenwording van Europa. In een slot-hoofdstukje onder de titel *Een gordijn van prikkeldraad* wordt uiterst beknopt melding gemaakt van de bezetting van Oost-Europa en van de oprichting van de NATO. Het jaar van oprichting was de moeite van het vermelden niet waard.

J. Beetsma e.a., *G* Geschiedenis 22: De wereld na 1945*. Haarlem: Gottmer Educatief, 1983.

Dit is een uiterst beknopt boekje, meer een kleurig foldertje dan een boek. Het begin van de Koude Oorlog krijgt twee minibladzijden toebedeeld. De oprichting van de NATO wordt wel vermeld. Voor de Cubacrisis van 1962 wordt merkwaardigerwijze evenveel ruimte genomen als voor het hele begin van de Koude Oorlog.

H. Beekman e.a., *Chronoscoop*, deel 2, Amsterdam: Meulenhoff Educatief, 1986.

De beschrijving van de Koude Oorlog is in dit boek van beperkte omvang, maar de essentialia worden vermeld. De oprichting van de NATO wordt in enkele zinnen behandeld.

M.C.J. Heijligers e.a., *Op zoek naar het verleden*, deel 3vh, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1987.

Ook in dit boek worden de zaken simpel gehouden. Tot mijn verbazing las ik hier dat de Duitse vrouwen na de Tweede Wereldoorlog met de hand het puin van 50 verwoeste steden hebben opgeruimd. De NATO krijgt nauwelijks meer regels dan deze heroïsche Duitse puinruimsters (met foto). De Koude Oorlog wordt summier behandeld en gekarakteriseerd als een ongelukkig misverstand, gevolg van het onbegrip dat de tegenstanders hadden voor elkaars wensen en levenswijze.

Het idee dat de Koude Oorlog het resultaat is van een betreurenswaardig misverstand speelt, zoals we zullen zien, ook in een aantal andere boeken een rol van betekenis.

E.W. Heidt, *Kijk op de tijd. Geschiedenismethode voor het lbo*, Den Bosch: Malmberg, 1987.

E.W. Heidt, *Kijk op de tijd. Geschiedenismethode voor mavo, havo en lbo*, Den Bosch: Malmberg, 1986.

De behandeling van de Koude Oorlog begint hier met de redenen voor het wederzijdse wantrouwen. Zowel voor het standpunt van de Verenigde Staten als voor dat van de Sov-

jetunie wordt begrip getoond. De Koude Oorlog wordt vervolgens voornamelijk behandeld aan de hand van de Duitse kwestie en de Cubacrisis van 1962. Ook de detente en de bewapeningswedloop krijgen aandacht. Het geheel is summier, wat gezien het onderwijsniveau waarvoor deze methoden bestemd zijn wel begrijpelijk is.

E.W. Heidt e.a., *Kijk op de tijd. Geschiedenismethode voor mavo, havo en vwo*, Leerlingenboek 4vwo, Den Bosch: Malmberg, 1987.

Dit boek bevat een heldere inleiding met een aardige probleemstelling. De auteurs merken namelijk op dat de Verenigde Staten, gezien hun overweldigende macht direct na de Tweede Wereldoorlog, achteraf gezien eigenlijk geen goede reden hadden voor hun angst voor de Sovjetunie. Zo verder redenerend wordt ook in dit boek de Koude Oorlog gepresenteerd als een groot misverstand.

Tegen deze redenering heb ik op zichzelf geen bezwaar. Jammer is echter dat het tijds-klimaat waarin dat misverstand kon ontstaan onvoldoende beschreven wordt. Als het begin van de Koude Oorlog achteraf als een misverstand wordt afgedaan blijven we immers zitten met de vraag waarom in de tweede helft van de jaren veertig verstandige en integere mensen zo panisch reageerden op een klaarblijkelijk irreële sovjetdreiging. Ik kom later op dit mijns inziens essentiële thema terug.

De diverse stadia en problemen van de Oost-Westtegenstelling komen in de rest van de tekst redelijk aan de orde. Dat de NATO volgens dit boek in 1948 is opgericht zal ik maar als een drukfout beschouwen.

H. Ulrich e.a., *Geschiedenis van gisteren*, Havo/vwo-editie, Den Bosch: Malmberg, 1988.

Deze methode biedt, afgezien van enkele ongelukkige opmerkingen, een redelijke beschrijving van de Koude Oorlog (al wordt de oprichting van de NATO in enkele regels afgedaan). Een voorbeeld van zo'n misleidende opmerking is de observatie dat de Russen zonder Amerikaans materieel niet in staat zouden zijn geweest om de modern bewapende Duitse troepen te verslaan. Dit, overigens wijdverbreide, idee is aantoonbaar onjuist.

Na behandeling van de detente, de militaire verhoudingen, de wapenbeheersing en de VN geeft dit boek een apart hoofdstukje over de leiders van Oost en West, waarin onder andere de vraag gesteld wordt of het met de Koude Oorlog anders gelopen zou zijn als Roosevelt niet in april 1945 overleden was. Het antwoord op deze interessante vraag, die een niet onbelangrijke rol heeft gespeeld in de historiografie van de Koude Oorlog, verdwijnt jammer genoeg in de mist omdat, ge-

heel in tegenstelling tot de werkelijke situatie, Roosevelt als de idealist en Truman als de realist wordt beschreven (een fout die ook in andere boeken gemaakt wordt en die aantoon dat geheel achterhaalde opvattingen nog decennia kunnen nagalmen in het middelbaar onderwijs).

Een bezwaar van deze methode is de versnippering van de Koude Oorlog en de veiligheidsproblematiek over een reeks van verschillende hoofdstukken.

K. van Dijk e.a., *Gamma. Geschiedenis voor de hovenbouw*, Den Bosch: Malmberg, 1986.

J.C.H. Blom e.a., *Sprekend verleden. Een geschiedenis van de wereld*, deel 3, boek II, Den Haag: Nijgh en van Ditmar, 1987.

J. Knigge, *Historisch perspectief. Wereldgeschiedenis van de 20e eeuw, boek 2 (1945 tot heden)*, Barneveld: De Vuurbaak, 1986.

Deze boeken zijn een klasse beter dan de rest, kennelijk bestaat er in de hoogste klassen van het vwo wel ruimte voor serieus geschiedenisonderwijs. *Sprekend verleden* geeft een bruikbaar beeld van de Koude Oorlog. *Gamma* geeft nog meer informatie. De grote lijnen van de machtspolitieke ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog worden in dit boek keurig uit de doeken gedaan. Het Pakt van Brussel (1948) wordt vermeld (dat doet ook Knigge), zodat tenminste de suggestie wordt gewekt dat de NATO een gezamenlijk Amerikaans-Europees project was. De auteurs stellen ook de vraag of de NATO een vergissing was. Kortom, ook hier weer het thema van de Koude Oorlog als misverstand. Hoewel het optreden van Stalin in *Gamma* etc. als defensief wordt omschreven, luidt de conclusie toch dat de NATO geen vergissing was. Dit is ook het enige boek dat aandacht besteedt aan de effecten van de Koreaanse oorlog en het verhitte debat over de Europese defensiegemeenschap. Het bijbehorende themaboek geeft door middel van teksten (er wordt zelfs geciteerd uit het NATO-zakboekje) nuttige informatie over de militaire krachtsverhoudingen, de wijzigingen in de NATO-strategie en andere zaken van belang.

Knigge legt helder uit waarom de machtspolitieke verhoudingen na 1945 wezenlijk anders waren dan voor de Tweede Wereldoorlog. De rest van zijn behandeling van de Koude Oorlog is ook van alleszins redelijke kwaliteit, al kon de vaak puntsgewijze behandeling van de stof mij niet bekoren. Opvallend goed zijn de *verdiepingsteksten* die Knigge bijvoegt. Hier trof ik voor het eerst teksten van George Kennan en Walter Lippmann. In het hoofdstuk *Visies op de Koude Oorlog* schrijft Knigge dat het niet waarschijnlijk is dat de Sovjetunie in de tweede helft van de jaren veertig West-Europa heeft

willen aanvallen. Opnieuw dus, in wat andere vorm, het misverstand-thema.

Maatschappijleer

Het heeft naar mijn idee weinig zin om de maatschappijleermethoden individueel te bespreken. Voor de beoordelende historicus zijn al deze teksten teleurstellend, omdat het uitgangspunt van maatschappijleer principieel ahistorisch is. Maatschappijleer gaat uit van metahistorische abstracties (groepsvorming, socialisatie, de menselijke agressiviteit, zingeving), en kan misschien het best gekarakteriseerd worden als handboeksociologie voor de middelbare school.

Voor maatschappijleer is de Koude Oorlog niet wezenlijk interessanter dan enig ander conflict tussen sociale eenheden. Van een goed beschreven burenruzie leert de leerling evenveel over de agressiviteit van de mens en het onvermijdelijke onbegrip tussen verschillende sociale groepen als van een geschiedenis van de Koude Oorlog. De historicus is niet onkundig van de agressiviteit van de mens, maar wat hem vooral interesseert is de vraag welke historische omstandigheden ervoor gezorgd hebben dat het aantal moorden per duizend inwoners in Detroit en Bogota zoveel hoger ligt dan in Utrecht en in Zürich.

Daarmee wil ik niet zeggen dat ik maatschappijleer een slecht of verwerpelijk vak vind. Gegeven de eigen uitgangspunten zijn sommige van deze maatschappijleermethoden heel aardig en leerzaam.

De historische informatie over Koude Oorlog en NATO is in de maatschappijleermethoden beperkt tot zeer beperkt. In een aantal methoden wordt de NATO zelfs helemaal niet vermeld. Een niet nader te noemen methode besteedt evenveel ruimte aan een foto van Ria Beckers als aan de oprichting van NATO en Warschaupakt. Voorzover de Koude Oorlog aan de orde komt, betreft het meestal de wapenwedloop en de diverse pogingen om aan die wedloop een eind te maken.

Een methode als *Gamma maatschappijleer voor hovenbouw* geeft in het betreffende hoofdstuk nuttige en heldere informatie. *Maatschappijleer als opdracht* geeft in kort bestek zeer veel en verrassend relevante informatie. Dit is het enige boek waarin duidelijk wordt gemaakt dat het operatiegebied van de NATO geografisch beperkt is. *Wegwijzer. Maatschappijleer voor 16+* kiest voor een originele en tegelijkertijd praktische en zeer relevante benadering van de veiligheidsproblematiek. Het hoofdstuk *Oorlog en vrede* begint namelijk met een behandeling van de dienstplicht.

Algemene tegenvallers

In alle besproken methoden, en deze generalisatie geldt ook voor de goede methoden, worden de Koude Oorlog en de NATO vrijwel uitsluitend behandeld vanuit het perspectief van het antagonisme tussen de Verenigde Staten en de Sovjetunie. De specifieke veiligheidsproblemen van Europa en de zo vaak problematische relatie tussen de Verenigde Staten en de Europese bondgenoten worden summier, of helemaal niet behandeld. Het vraagstuk van de nucleaire verantwoordelijkheid komt alleen in de beste boeken terloops aan de orde. De lange lijdensweg van de MLF wordt nergens vermeld. Alleen *Gamma* bevat een korte opmerking over het probleem van de lastenverdeling.

Nog merkwaardiger in al deze toch Nederlandse schoolboeken is de afwezigheid van Nederland. Waarom is er niet veel meer aandacht besteed aan het Nederlandse lidmaatschap. Waarom is de snelle evolutie van de Nederlandse buitenlandse politiek in de jaren voorafgaand aan 1949 geen behandeling waard? Diverse problemen die karakteristiek zijn voor het bondgenootschap zouden vanuit het Nederlandse perspectief op interessante wijze aan de orde gesteld kunnen worden. Te denken valt bijvoorbeeld aan het debat tussen de Atlantici en de Europeanen. Nederland figureert eigenlijk alleen als de IKV-aanhang loopt tegen het dubbelbesluit. We horen erg veel over Woensdrecht en erg weinig over de traumatiserende effecten van de Duitse bezetting. Dat geeft een vertekend beeld van de recente Nederlandse geschiedenis en van de Nederlandse buitenlandse politiek. Dat wij zo lang een zo trouwe bondgenoot zijn geweest, had toch op zijn minst vermeld kunnen worden.

Suggesties voor verbetering

Hoe scherper de kritiek, hoe dringender de noodzaak om een alternatief te bieden. Hoe zou het beter kunnen, hoe zou het ideale hoofdstuk over de NATO en de Koude Oorlog er uit moeten zien?

Het lijkt mij al bij voorbaat onmogelijk om voor lbo, mavo en havo een hoofdstuk te schrijven dat de toets der kritiek kan doorstaan. Op dit niveau staan klaarblijkelijk zo weinig tijd en ruimte ter beschikking, gezien de door mij bekeken methoden, dat serieus geschiedenisonderwijs niet mogelijk is. In het vwo lijkt de situatie iets beter, al heb ik begrepen dat ook daar weinig tijd is voor veel stof.

Uitgangspunt voor het ideale hoofdstuk over het ontstaan van de Koude Oorlog en de op-

richting van de NATO zou naar mijn mening het misverstand-thema kunnen zijn. Ik schreef al eerder dat ik geen bezwaar heb tegen de misverstand-theorie. Inderdaad de Koude Oorlog was een misverstand, een even kostbare als tragische vergissing. De Verenigde Staten waren veel sterker dan de Sovjetunie en Stalin is nooit van plan geweest om West-Europa militair onder de voet te lopen. Zeker nu de afbraak van het sovjetimperium definitief begonnen lijkt en de Sovjetunie zelf ten prooi is aan ernstige desintegratieverschijnselen wint de misverstandtheorie aan geloofwaardigheid. Wat is er nu voor de hand liggender dan met verbazing om te zien naar de duistere jaren van de Koude Oorlog toen de rode horden elk moment in Oldenzaal verwacht werden? Wat is het niet aardig om ons vrolijk te maken over die BB-brochures waarin ons met dodelijke ernst werd aanbevolen om in geval van een nucleaire aanval onder het bureau te schuilen.

Toch zou dat al te gemakkelijk zijn. Met de terechte constatering achteraf dat we het zonder de NATO in West-Europa ook wel gered zouden hebben, is het echte werk van de historicus nog niet eens begonnen. Het is niet de taak van de historicus om achteraf vast te stellen dat onze kortzichtige voorouders alles verkeerd hebben gedaan.

De historicus mag de misverstand-theorie alleen gebruiken als retorisch hulpmiddel. Het is zijn taak om duidelijk te maken hoe het misverstand kon ontstaan, waarom men in de tweede helft van de jaren veertig zo anders tegen de wereld aankeek dan wij dat nu doen. De misverstand-theorie als retorisch hulpmiddel kan nog aanzienlijk winnen aan kracht als we in het geschiedenisverhaal de opposanten van toen opvoeren. Een direct betrokken beleidsmaker als George Kennan, in het geheel geen vriend van de Sovjetunie, heeft de NATO altijd als een volstrekt overbodige organisatie beschouwd, omdat de sovjetdreiging volgens hem niet van militaire aard was. Wat voor argumenten had Kennan voor zijn opvattingen, waarom heeft hij zijn gelijk niet gekregen; met de antwoorden op die vragen kan het begin van de Koude Oorlog in hoge mate verhelderd worden.

Een Nederlands schoolboek moet ook aandacht besteden aan de Nederlandse situatie en duidelijk maken waarom Nederland als vanzelfsprekend lid werd van de NATO. Daartoe is het noodzakelijk het politieke klimaat in de late jaren veertig zo scherp mogelijk in beeld te brengen. De bezetting was net achter de rug en wat deed Stalin anders dan de Oost-Europese landen bezetten? Het was toen zeer voor de hand liggend om bang te zijn voor een nieuwe bezetting. De appease-

ment en het morele echec van München, voor ons meer dan een halve eeuw geleden en al lang opgeslagen op de harde schijf van de geschiedenis, zaten toen in het werkgeheugen van ieder denkend mens.

Mijn hoofdbezwaar tegen al deze methodes, ook tegen de goede, is dat de politiek-emotionele context van de eerste na-oorlogse jaren te weinig aandacht krijgt, hoe kortom het grote misverstand omtrent de militaire dreiging van de Sovjetunie kon ontstaan.

De teksten die ik gelezen heb zijn zonder uitzondering gortdroog. Wat er aan anekdotes en illustraties geboden wordt, is steeds uit de tekst verwijderd en ondergebracht in kader-tjes, themablokjes en leerteksten. Zo wordt het geschiedverhaal gereduceerd tot een skelet. De schrijvers van deze schoolboeken ontnemen zichzelf de mogelijkheid om een aardig verhaal te vertellen.

De eclips van het geschiedverschaal lijkt mij het gevolg van de didactische revolutie, die de neiging heeft alles op te delen in hapklare brokken voor het werkboekje en van de heilloze wens om te concurreren met het visuele staccato van de moderne media. Laat het boek doen wat alleen het boek kan doen: een complex verhaal vertellen, moduleren en nuanceren, laat het televisietoestel in het klaslokaal het verhaal maar illustreren. Fraaie documentaires met authentiek materiaal uit de filmarchieven zijn er genoeg. Als we de illustratie aan de televisie overlaten, winnen we in de boeken ruimte voor broodnodige tekst. Visueel valt er toch niet met de tv te concurreren.

Als de ontwikkelingen in het onderwijs zo doorgaan, zal de meest geavanceerde methode spoedig bestaan uit een wereldgeschiedenis op basis van de cartoons van Fritz Behrendt.

In het onafscheidelijke werkboekje kunnen nog een paar vragen gesteld worden: wat bedoelt de tekenaar met dit plaatje, wie is de dikke man die het V-teken maakt, wat is de betekenis van het paddestoelwolkje?

Het rapport 'NAVO, Koude Oorlog en veiligheidsbeleid in geschiedenis- en maatschappijleermethoden', kan worden aangevraagd bij de Atlantische Commissie, Laan van Meerdervoort 96, 2517 AR Den Haag.

Boek van de maand

A.W.F.M. van de Sande bespreekt:

Hella S. Haasse, *Schaduwbeeld of Het geheim van Appeltern. Kroniek van een leven*. Querido, Amsterdam 1989, 472 blz., prijs f 47,50

Het geheim van Appeltern

Het lag voor de hand dat het beroemde pamflet *Brief aan het Volk van Nederland*, dat in de nacht van 25 op 26 september 1781 op allerlei plaatsen in Holland op straat werd gelegd en al gauw de spreekwoordelijke vonk in het kruitvat van de patriottenbeweging bleek te zijn, ook in dit boek een prominente plaats zou krijgen. Dat achter de anonieme samensteller van het pamflet de naam van Joan Derk schuil ging, is voor de tijdgenoten een goed bewaard geheim gebleven. Sinds eind vorige eeuw de autobiografische aantekeningen van de naar Amerika uitgeweken doopsgezinde predikant François Adriaan van der Kemp, een boezenvriend van onze jonker, boven tafel kwamen, twijfelt geen historicus er meer aan dat de 'tribune der burgerij' inderdaad de *Brief* in juni 1781 op zijn landgoed te Appeltern heeft geschreven. Ook in *De Wekker van de Nederlandse Natie*, de rijk gedocumenteerde catalogus van de tentoonstelling die in 1984 te Zwolle aan Joan Derk werd gewijd (de lezer van Hella Haasse's boek doet er goed aan dit 'plaatjesboek' bij de hand te houden!) wordt het als vaststaand feit aangenomen.

Het aardige van het boek van Hella Haasse is nu, dat voor haar het 'geheim van Appeltern' daarmee nog beslist niet is opgehelderd. In de proloog van haar verhaal wijst ze er op, dat de stijl waarin de *Brief* gecomponeerd is een merkwaardige gespletenheid vertoont. Het pamflet is als het ware door twee temperamenten geschreven. Heeft er wellicht nog iemand daar in Appeltern mee aan de schrijftafel gezeten? Is de brief misschien onder druk geschreven en wilden de opdrachtgevers achter de schermen blijven? Die vragen lopen als een rode draad door het hele boek. Bij wijze van antwoord krijgt de lezer een indrukwekkende hoeveelheid 'circumstantial evidence' voorgeschoteld, maar conclusies moet hij zelf trekken. Alleen over die 'helper' in Appeltern laat Haasse geen twijfel bestaan: het was een van strijdlust blakende François van der Kemp die de moedeloze jonker over het dode punt heen hielp en nachtenlang aan het dicteren zette. De aldus verkregen aantekeningen werden door Van der Kemp met radicale retoriek uit

eigen koker aangedikt en persklaar gemaakt. Het klinkt heel geloofwaardig. Met haar intuïtie heeft Hella Haasse mogelijk een heel nieuw perspectief geopend waar de 'professionele' geschiedvorsers hun voordeel mee kunnen doen.

Wat Hella Haasse vooral geïntigreerd heeft, is een uittaling van Joan Derk zelf, dat het nageslacht zich zeer zou verwonderen wanneer het al zijn omstandigheden kende. Niet toevallig luidt de hoofdtitel van het boek daarom *Schaduwbeeld*. Een profieltekening laat slechts één gezichtshelft zien. Kennen wij misschien alleen de 'edele' kant van het gelaat?

Met behulp van allerlei brieffragmenten en uittalingen probeert de schrijfster ook de andere kant van het gezicht te leren kennen. Hoe gedroeg Van der Capellen zich als landedelman, als echtgenoot en huisvader, als 'partijman', als regent? Was Joan Derk trots, onbaatzuchtig, hooghartig, pessimistisch, pietereuterig, ontoegankelijk, naïef, tacteloos? Ze laat vrienden en vijanden aan het woord. De lezer mag zelf oordelen of hij de 'held' van het drama sympathiek vindt of niet. Dat ze een zwak voor hem heeft, laat Hella Haasse overigens wel merken, met name in de passages waarin ze Joan Derk opvoert als echtgenoot en vader. Het gezinsleven is harmonieus en in vele opzichten 'modern'. Echtgenote en dochter krijgen alle kans om zich zelfstandig te ontwikkelen.

Het 'schaduwbeeld' laat ook niet zien in welke mate de voorvaderlijke traditie in de 'verlichte' landjonker gestalte heeft gekregen. De schrijfster heeft zo haar vermoedens. Uitvoerig komen de lessen ter sprake die grootvader Van Bassenn de jonge Joan Derk meegaf, toen deze in Tiel bij hem in huis woonde. Van Bassenn was destijds wegens zijn politieke ideeën verbannen uit Arnhem waar hij als burgemeester de kant van de 'progressieve' Nieuwe Plooi had gekozen. Het kan zijn dat de oud-vaderlandse traditie op die manier een grote rol heeft gespeeld in de politieke opvattingen van de latere patriot. Verderop in het boek wordt de osmose tussen traditie en vernieuwing fraai beschreven. In Appeltern wijst Joan Derk zijn helper Van der Kemp op de papieren van grootvader Van Bassenn: 'Er is niets nieuws

Een rimpelloze gracht waarin het zonlicht zich goudbleek weerkaatst en daarachter, half verscholen in het groene lofer, een witgepleisterd huis. Er is geen levend wezen te bespeuren. Ooit stond daar het Huis Appeltern. Het vierkante washuis is nu het enige wat er nog van over is, een stille getuige van vergane glorie. De raadsels van het verleden lijken er bijna tastbaar.

Deze foto staat op de voorkant van het nieuwste boek van Hella Haasse. De melancholie die ervan uitstraalt past wel bij de nieuwsgierig makende titel van deze biografische roman over Joan Derk van der Capellen.

De boeken van Hella Haasse hebben vaak mysterieuze titels. Dat heeft alles te maken, denk ik, met haar opvatting over wat een 'historische roman' dient te zijn: zoveel mogelijk op authentiek materiaal gebaseerd maar toch geen strikt wetenschappelijke verhandeling, want verbeelding en intuïtie zijn ook onmisbare ingrediënten.

Met die mooie maar ondoorzichtige titels wordt de lezer als het ware op voorhand gewaarschuwd: verwacht geen 'echte' biografie. Maar wat dan wel? Hella Haasse lijkt de laatstgeschreven boeken in haar oeuvre ook niet zonder meer als 'roman' te willen presenteren. Zo kreeg bijvoorbeeld *Mevrouw Bentinck* (1978) als ondertitel: 'een ware geschiedenis', en het vervolg erop, *Bentinck tegen Bentinck* (1982), noemde ze 'een geschiedverhaal'.

De ondertitel van het hier te bespreken boek over Joan Derk van der Capellen – 'kroniek van een leven' – moeten we daarom serieus nemen. Het boek is geen gewone roman en ook geen complete biografie. Het leven van de Gelders-Overijsselse jonker wordt fragmentarisch behandeld. Ongetwijfeld heeft Hella Haasse nogal eens haar toevlucht moeten nemen tot de verbeelding maar het boek is niettemin historisch zeer betrouwbaar. Er ligt jarenlange studie aan ten grondslag. Voor zover ik heb kunnen nagaan, heeft de schrijfster praktisch 'alles' gelezen wat er over Joan Derk van der Capellen en zijn tijd te vinden is. (Anders dan met de boeken over de Bentincks het geval was, gunt ze de lezer dit keer echter geen blik in de keuken. Een lijst van geraadpleegde werken en archivalia ontbreekt in dit boek.)

onder de zon!'.

Van der Kemp ziet nu als bij toverslag wat hem te doen staat: zoals een glazenier fragmenten gebrandschilderd glas binnen een raamwerk van repen lood samenvoegt, zo kan men de gedachten en redenties van grootvader en kleinzoon verenigen tot één uniek pamflet.

In passages als deze laat Hella Haasse haar verbeelding de vrije loop maar haar voorstelling van zaken klopt aardig met hetgeen in recente publikaties over de periode is opgemerkt.

Geheime genootschappen

De lotgevallen van Joan Derk van der Capellen zijn bekend. Na de jeugd jaren in Tiel, waar hij in 1741 geboren is, en een verblijf op de Latijnse school in Den Bosch volgde de studententijd in Utrecht. Examens legde hij niet af. In 1766 trouwt hij met Hillegonda Anna Bentinck en het jonge paar neemt zijn intrek bij de moeder van de bruid op een landgoed bij Kampen. Om geadmitteerd te kunnen worden in de Ridderschap van Overijssel haalt Joan Derk een niet onaanvechtbare kunstgreep uit: in schijn wordt hij eigenaar van een riddermatige havezathe. Het is nota bene de stadhouder zelf die er uiteindelijk voor weet te zorgen dat de jonker in 1772 'lid van Staat' wordt. Nauwelijks in functie, ontpopt Van der Capellen zich tot een lastige opponent. In 1778 wordt hij uit de Overijsselse Staten geweerd omdat zijn vertogen over het inzetten van de Schotse Brigade tegen Amerikaanse opstandelingen en over de drostendiensten, tegen de regels in, openbaar zijn gemaakt. Ambteloos geworden zet hij zich onvermoeibaar in voor de zaak van de Amerikanen en hij komt daarmee op dezelfde lijn te zitten als de Amsterdamse vroedschap. Rekestbewegingen vanuit de burgerij dienen uiteindelijk als hefboom om Joan Derk in 1782 als regent te herstellen. Hij is in het hele land de gevierde held wanneer vrij onverwacht in de vroege zomer van 1784 de dood hem overrompelt.

Zou Joan Derk een 'marionet' geweest kunnen zijn die zich, meer dan hij zelf beseftte, heeft laten 'gebruiken' door lieden achter de schermen, door de Amsterdamse regenten en de Amerikaanse lobby bijvoorbeeld? Die gedachte laat Hella Haasse niet los. Om ook de lezer in die onzekerheid te betrekken, heeft ze haar toevlucht genomen tot een geniale maar ook wel aanvechtbare 'vondst': Joan Derk werd als student ingelijfd in een geheim genootschap. En vlak voor zijn readmissie in 1782, dus nadat hij zich met het publiceren van de *Brief aan het Volk van Nederland* van zijn 'taak' gekweten had, werd hij in de hogere graden ingewijd. De lezer

wordt overigens veel te raden overgelaten. Speelde in dit verband de jonge Engelsman Henry Peterson een rol? Door hem werd de jonker in de zomer van 1762 meegetroond naar Amsterdam waar hij in contact kwam met de vriendenkring rond de aristocraat Rendorp. Is het toeval dat de schrijfster Peterson en Rendorp juist weer laat opduiken in het verhaal wanneer andermaal het 'geheim genootschap' ter sprake komt? Meteen daarna voert ze trouwens Johann Adam Weishaupt ten tonele, oprichter van de geheime Orde der Illuminati. Voor Haasse is die man vooral interessant omdat hij in 1784 (net als Joan Derk?) tot het besef komt dat hij geen uitverkoren initiator maar een instrument is geweest, maar ze laat zich *en passant* wel ontvallen dat ook Cagliostro een ingewijde der Illuminati was, en het pad van die Italiaanse avonturier kruist in het boek meer dan eens dat van Joan Derk...

Heel wat handelingen van Joan Derk en zijn vrienden krijgen inderdaad meer reliëf wanneer ze in het schemerduister van de 'alternatieve' Verlichting worden geplaatst. In Amsterdam hebben in de achttiende eeuw allerlei buitenissige clubs bestaan, dus waarom zou de bijna mystieke band tussen de provinciale jonker en de Amsterdamse regenten niet op die manier verklaard mogen worden? Ook François van der Kemp had trouwens belangstelling voor esoterische genootschappen. En het valt niet te ontkennen dat de Illuminati dweepten met de Amerikaanse Revolutie.

Maar ik geloof niet dat dit onderdeel van Hella Haasse's vertelling ooit op feiten te controleren zal zijn. Hier te lande hebben, voor zover bekend, genootschappen als de Illuminati nooit voet aan de grond gekregen. En Joan Derk is niet terug te vinden op de ledenlijsten van de 'gewone' loges. Dat er nogal wat bewonderaars van hem lid zijn geweest van de loge die in 1784 te Deventer werd opgericht, doet daar niets aan af. Hoe dan ook: *se non è vero, è ben trovato!*

Stadhouder Willem V

Op vernuftige manier zijn in afzonderlijke hoofdstukjes portretten van 'tijdgenoten' – zowel tegenspelers als vergelijkbare grootheden in andere landen – opgenomen. Door deze compositorische ingreep in het verhaal wordt het unieke aan de figuur van Van der Capellen tegelijkertijd onderstreept en generaliseerd. Hierboven viel al de naam van Wieshaupt. Als 'voorbeeld in de verte' speelt verder de Engelsman John Wilkes, die als geen ander de publieke opinie wist te mobiliseren, een prominente rol. Mirabeau wordt onder meer ten tonele gevoerd omdat deze bevlogen edelman net als Joan Derk door zijn eigen vader werd misprezen, maar na-

tuurlijk ook omdat hij later de *Brief* van 1781 in zijn befaamde *Aux Bataves!* heeft verwerkt.

Hella Haasse is naar mijn mening op haar best in de passages over stadhouder Willem V, die ze enkele keren als 'tijdgenoot' een apart hoofdstuk toebedeelt. Dat de zaken indertijd heel wat gecompliceerder lagen dan een simpele zwart-wit tegenstelling tussen Oranje en de Patriotten, is bekend. Met zeldzaam inlevingsvermogen schetst Hella Haasse een even genuanceerd als sympathiek portret van de intelligente, inerte, kunstlievende en consequent handelende stadhouder. Het zou me niet verbazen wanneer de schrijfster nog eens aan een 'roman' over deze Oranjetelg begint.

Een leerzaam boek

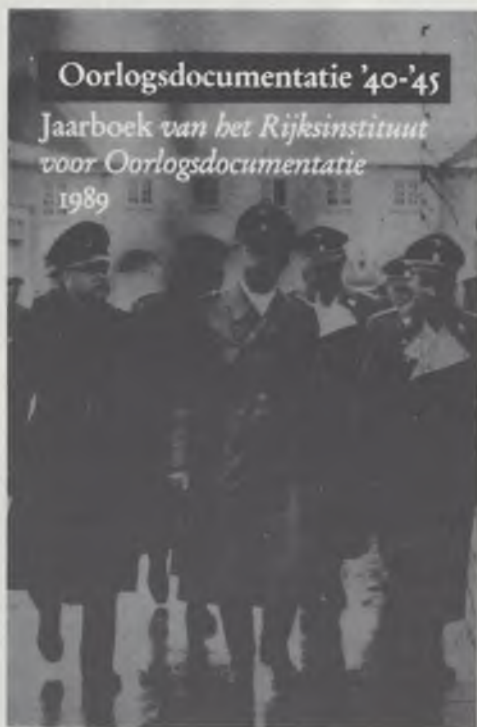
Wie een prettig leesbare historische roman zoekt over een periode die tot dusverre vrij-

wel onderbelicht is gebleven, wordt met dit boek op zijn wenken bediend. Lichte kost is het natuurlijk niet. Er komen zoveel namen en begrippen in voor die eigenlijk al bekend worden verondersteld, dat menigeen nog eens naar de encyclopedie of een schoolboek zal moeten grijpen om het spoor niet bijster te raken.

Een enkele keer raakt ook Hella Haasse zelf verstrikt in de zeer gecompliceerde intrige. Zo komt plotseling burgemeester Rouse van Zwolle (met hem heeft de schrijfster duidelijk moeite) uit de lucht vallen als degene die de drostendiensten wil afschaffen. Het waarom en hoe komen we niet te weten. Een hoofdstuk met als titel 'De Amerikaanse zaak' gaat over drostendiensten; de lezer wordt zo wel op het verkeerde been gezet. Maar dergelijke schoonheidsfouten horen gelukkig tot de uitzonderingen.

Leerzaam is het boek in hoge mate omdat de ingewikkelde verhouding tussen aristocratie en democratie op heldere wijze uit de doe-

ken wordt gedaan. Joan Derk wilde vóór alles 'constitutioneel' handelen. Zijn ideaal was het *imperium mixtum* (een republiek waarin monarchie, aristocratie en democratie elkaar in balans houden) en hij rekende het tot zijn plicht oppositie te voeren om de macht van het stadhouderlijk hof binnen de perken te houden. Op hun beurt moesten ook de regenten hun verantwoordelijkheid jegens de burgerij beseffen, reden waarom het 'volk' recht van spreken diende te krijgen binnen de vanouds bestaande maar in onbruik geraakte kaders. De tragiek van Van der Capellen is vooral hierin gelegen dat hij kort voor zijn dood moest constateren dat het 'volk' zijn plaats niet kende. De tovenaarsleerlingen gingen met de formules die 'landvader Capellen' had aangereikt hun eigen weg.

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij uitgeverij De Walburg Pers, postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522, telefax 05750-41025, postbank 2069668.

DE WALBURG PERS

ISBN 906011.663.1

OORLOGSDOCUMENTATIE '40-'45

Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1989

256 pagina's

geïllustreerd

formaat 15 x 22 cm

genaaid gebrocheerd

prijs f 39,50

uitgave onder auspiciën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog speelt nog altijd een grote rol in het doen en laten van de Nederlanders. Bijna dagelijks bevatten de media berichten die verwijzen naar de jaren '40-'45.

Oorlogsdocumentatie '40-'45, het Jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, dat deze herfst voor het eerst gepubliceerd wordt, bevat bijdragen van medewerkers van het instituut, maar ook van Nederlandse en buitenlandse auteurs die niet aan het instituut verbonden zijn.

In dit eerste Jaarboek wordt aandacht besteed aan de opsporing van vermiste joden, aan de geuite stelling dat het arme deel van de joodse gemeenschap in Nederland aanwijsbaar minder kans heeft gehad de deportatie te overleven dan het rijke deel en aan de moeizame terugkeer van de Nederlandse overlevenden uit de kampen. Voorts is de door dr. C. H. Wiedijk gereconstrueerde tekst van Koos Vorrinks Apolohal-rede (27 april 1946) opgenomen, alsmede de twee interviews die dr. L. de Jong Gertrud Seyss-Inquart in 1952 heeft afgenomen en een recent gesprek van dr. N. K. C. A. in 't Veld met de bekende Duitse hoogleraar Hans Mommsen over de 'Historikerstreit'.

Vaste rubrieken van *Oorlogsdocumentatie '40-'45* zijn een foto-essay (in dit deel een bezoek van Mussert aan Dachau), het jaarverslag van de directeur, een artikel van de bibliothecaris over de belangrijkste studies die in het afgelopen jaar verschenen zijn, een overzicht van het lopend onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog en een beschouwing over het archief van het instituut (in dit deel het NSB-archief).

Ideetje misschien...?

Als u iets leuks of handigs bent tegengekomen of een goed geslaagde les heeft gegeven, kunt u uw collega's misschien mee laten profiteren. Deze rubriek is daar voor.

Het ideetje kan indien nodig door de redactie 'persklaar' gemaakt worden.

Wel moet een lessuggestie voldoen aan de volgende voorwaarden:

- het moet goed werken en dus al uitgeprobeerd en bijgesteld zijn;
- het moet niet meer tijd in beslag nemen dan een lesuur;
- het moet zonder uitvoerige instructies te gebruiken zijn.

Stuur de ideetjes op naar de redactie t.a.v. Bart Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht.

- jongeren bewust maken van de oorzaken, achtergronden en gevolgen van de oorlog en de waarden die daarbij in het geding waren;
- jongeren wijzen op de gevaren van racisme en fascisme in onze hedendaagse nationale en internationale samenleving;
- jongeren stimuleren begrip te hebben voor getroffenen van fascisme en daarmee samenhangend racisme.

Het ministerie heeft het Nationale Comité 4 en 5 mei de praktische uitvoering van taken voortvloeiend uit de nota opgedragen. Voor het voortgezet onderwijs hebben de Anne Frank Stichting, de vijf oorlogs- en verzetsmusea (Nationaal Oorlogs- en Verzetmuseum Overloon, Verzetmuseum Amsterdam, Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Verzetmuseum Friesland en het Zuidhollands Verzetmuseum) en de SLO materiaal geproduceerd. Op het ogenblik is beschikbaar:

1. een project van de Anne Frank Stichting, 'Oorlogsgetuigen', met twee videofilms:
 - a. *Kind in de oorlog*, bestemd voor leerlingen van tien tot veertien jaar. Het project laat zien wat oorlog, bezetting, vervolging en verzet voor kinderen betekenen. Leerlingen identificeren zich met persoonlijke verhalen, ze raken emotioneel betrokken. Daardoor kunnen ze ook nieuwsgierig worden naar feitelijke achtergronden. Ze stellen zich vragen als: 'Wat had ik in zo'n situatie gezegd of gedaan?'Het betreft zeven portretten.

Foto's kopiëren

Iedere leraar kent het probleem, en zeker de geschiedenisleraar, je hebt een prachtige foto ter illustratie van een tekst, maar de voorkeur gaat toch uit naar een cartoon. Immers de weergave van de foto is zo slecht bij het kopiëren, dat er nog maar nauwelijks contouren te zien zijn.

Toevallig ontdekte ik een hele eenvoudige manier om foto's wel te kunnen kopiëren. De firma Letraset heeft een rastersheet op de markt gebracht. Om een zwart/wit foto goed te kunnen afdrukken wordt deze gerasterd. Het raster zorgt ervoor dat de zwart-wit verhouding goed blijft: er vindt dus geen vergrijzing plaats.

Nu is rasteren een bewerkelijke en kostbare procedure, maar de firma Letraset biedt het ei van Columbus. Bij het kopiëren leg je een sheet waarop een raster is afgedrukt over de foto heen. Het resultaat is dan verbluffend goed.

Letracopy HT-1-A4 is verkrijgbaar in iedere goede boekhandel. De prijs is niet misselijk, ongeveer elf gulden. Maar u kunt er jaren mee vooruit bij zorgvuldig gebruik.

Nationale herdenking en viering bevrijding 1990

In mei 1990 wordt op grootse schaal de Tweede Wereldoorlog herdacht. Nu al verschijnen de eerste producten ten behoeve van het onderwijs.

Het aanbod is groot en zeer gevarieerd. De overheid begon al in 1987 met het plannen van het een en ander. In een beleidsnotitie uit dat jaar van het ministerie van WVC over jeugdvoorlichting over WO II in relatie tot het heden zijn de volgende uitgangspunten geformuleerd:

kleio

nummer 10/89
pagina's 26 en 27

b. *Oorlogsgetuigen*, bestemd voor jongeren van veertien en ouder. Aan de hand van persoonlijke getuigenissen worden de leerlingen geïnformeerd over de wijze waarop mensen reageerden op de nazi-overheersing, over de keuzen waar men voor stond en de motieven van waaruit men handelde. Het project beoogt jongeren te stimuleren na te denken over hun houding tegenover vervolging en onrecht in de eigen omgeving. De videoband bevat acht portretten.

Beide videobanden zijn verkrijgbaar bij de Anne Frank Stichting en kosten f 125,-. Rond deze banden biedt de AFS een totaalpakket startklaar voor een hele klas. Informatie staat op de folder die uw school zeker heeft gekregen.

2. *Zoiets vergeet je nooit*, NBLC/Dienst Boek en Jeugd, Den Haag 1989, prijs f 5,-. Dit boekje past bij de videoband 'Kind in de oorlog' en is een bloemlezing van fragmenten uit jeugdboeken over WO II voor leerlingen boven de tien.

3. *Anne Frank Krant* 1990.

De meeste geschiedenisleraren zijn natuurlijk op de hoogte van het bestaan van deze krant. Er is een speciale uitgave verschenen voor de herdenking en de viering. In de krant komen voor een deel dezelfde mensen aan het woord als op de videobanden.

Er zijn twee edities, een voor de basisschool en een voor leerlingen boven de veertien. Ervaring leert dat de basisschooleditie heel goed te gebruiken is in de brugklassen. Prijs per stuk f 2,50.

4. *Sporen van de oorlog*, SDU, Den Haag 1989, 206 blz., prijs f 34,90.

Per provincie worden tien tot twaalf herkenbare plaatsen beschreven, waar zich oor-

logsgebeurtenissen hebben afgespeeld. Het bijbehorende verhaal is steeds opgetekend uit de mond van een ooggetuige. Een archiefphoto van de plek tijdens de oorlog en een kleurenfoto van vandaag visualiseren het geheel. Er is per provincie een overzicht opgenomen van musea, monumenten en historische plaatsen uit WO II, de provinciale bibliotheek heeft voor een literatuurlijst gezorgd.

5. *De Tweede Wereldoorlog toen en nu*, Nijgh en Van Ditmar, Den Haag 1989, prijs f 24,50, (iedere school ontving een gratis exemplaar).

De SLO heeft lesmateriaal ontwikkeld voor docenten geschiedenis en staatsinrichting en docenten maatschappijleer en een uitgebreide handleiding daarbij laten vervaardigen. De nadruk ligt op de waarden die destijds in het geding waren en die telkens weer in het geding kunnen komen. Zwart/wit denken over fout en goed wordt gerelativeerd. Het materiaal voor geschiedenis is tot stand gekomen onder leiding van L. Dalhuisen.

6. *Wij en de vrijheid*, Bureau Adopteer een Monument, Kennemerweg 1, 2042 XT Zandvoort, prijs f 3,-.

De Stichting Februari 1941 heeft enkele jaren terug met veel succes het project 'Adopteer een Monument' uitgevoerd. Dit boekje moet het vervolg van dat project ondersteunen. Het eerste deel is een heruitgave van een door drs. Paape geschreven boekje over de bezettingstijd, in het tweede deel door Marjolein Uitzinger worden scholieren geconfronteerd met een denkbare aantasting van de vrijheid en democratische verworvenheden in hun eigen leefwereld.

7. Postertentoonstelling, NBLC, Postbus 93054, 2509 AB Den Haag, prijs f 25,- incl. verzendkosten.

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei heeft zes posters laten maken voor jongeren tussen tien en veertien jaar. In de posters worden illusie (strip) en werkelijkheid (foto) gecombineerd. Het is de bedoeling op deze manier vragen bij de kinderen op te roepen. Aan de orde komen de thema's geweld, vervolging, armoede, hulp, verzet en bevrijding.

8. Leesbevorderingsproject NBLC.

Het Nederlands Bibliotheek en Lector Centrum geeft in januari twee keuzelijsten uit, een voor volwassenen en een voor de jeugd. Hierop komen zowel verhalende als informatieve boeken voor.

Het is nuttig in een vroegtijdig stadium contact te leggen met een plaatselijke bibliotheek indien u van plan bent een project te starten. De bibliotheken hebben zich zeer goed voorbereid op de herdenking en de viering.

9. Musea over de Tweede Wereldoorlog.

De volgende musea hebben een speciale tentoonstelling aan de herdenking en aan de viering gewijd: Verzetsmuseum Amsterdam, Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum Overloon, Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Zuidhollands Verzetsmuseum, Verzetsmuseum Friesland, Anne Frank Huis.

en tenslotte speciaal voor het basisonderwijs:

10. *Tommy en de oorlog*, een onderwijsproject van de Stichting Vredesopbouw, Oosterkade 13, 3582 AT Utrecht, prijs f 11,- excl. verzendkosten.

Aan de hand van tekeningen van Fritta, die met zijn gezin gevangen zat in Theresienstadt en voor de derde verjaardag van zijn zoontje een prentenboek maakte (eerder uitgegeven onder de titel *De dag dat Tommy drie werd*) kunnen kinderen voor het eerst kennis maken met wat er gebeurd is tijdens WO II. Er wordt vervolgens ingegaan op het begrip 'verzet', op 'gehoorzaamheid' en op 'vrijheid'.

Bart Engbers

RECENSIES

In 't kort

IN 'T KORT is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

Ordeproblemen...in de meeste gevallen waren ze, achteraf gezien, eigenlijk niet nodig geweest. Waarom laten beginnende leraren de dingen zo vaak op hun beloop en grijpen ze niet of te laat in? Waarom slagen ze er maar niet in hun leerlingen gemotiveerd aan het werk te krijgen?

De overtuiging dat de meesten het wel in zich hebben, maar de fout ingaan door hun onzekerheid over hoe het nu precies moet, zette Sjef Leermakers aan tot het schrijven van *Hoe motiveer ik mijn leerlingen?* Er wordt getracht de jonge aanstaande leraar wat meer bewustzijn bij te brengen van de meest elementaire aspecten van goed leraarschap. Het betreft voornamelijk aspecten die je in de meeste didaktiekboeken niet tegen komt: de gewone handelingen die een goede leraar in een gewone klas wel of niet moet verrichten. Uitgeverij Intro liet het boek verschijnen, prijs f 19,50.

Hoe herkennen wij de Middeleeuwen is de titel van een bundel opstellen die onder redactie van J.B. Weenink verscheen bij de VU-uitgeverij in Amsterdam. Na een algemene inleiding besteden de auteurs aandacht aan godsdienst, literatuur, geschiedschrijving en beeldende kunst. Ook wordt aangegeven waarin de overeenkomsten en verschillen liggen tussen de Middeleeuwen en de huidige tijd. Prijs f 33,-.

Hoofse cultuur van J. Bumke verscheen dit jaar in vertaling bij uitgeverij Het Spectrum in Utrecht. De auteur heeft getracht de nieuwste inzichten op het ter-

rein van de hoofse cultuur in de 12e en 13e eeuw samen te vatten. Zowel de socio-culturele achtergronden als de feitelijke verschijningsvormen (gedrag, materiële cultuur) en de literaire produkten hadden daarbij zijn aandacht. De twee deeltjes in de Aulareeks kosten f 29,90 per stuk.

Ook Umberto Eco koos als onderwerp van zijn nieuwste boek voor *Kunst en schoonheid in de Middeleeuwen*. Hij beoogt dat de basis van de middeleeuwse esthetische bespiegelingen een originele is en niet is afgekeken van de Klassieke Oudheid. Aan de esthetica werd in de ME een nieuwe betekenis gegeven door deze te integreren in een visie op de mens, de wereld en de godheid, die typisch christelijk is. Eco toont dat achter de schijnbare herhaling vaak subtiele vernieuwingen zichtbaar zijn. Bert Bakker gaf het boek uit, prijs f 36,90.

Gebaseerd op het beroemde verhaal van prins Genji en op 11e eeuwse dagboeken en memoires schreef I. Morris *De prins van het licht*, over een bloeiperiode in de Japanse cultuur. Het hofleven concentreerde zich op de schepping van schoonheid, op esthetica. Dichtkunst speelde een essentiële rol in alle vormen van communicatie. Op militaire deugden en economische besomeringen werd neergekeken. Het boek verscheen bij Kosmos, prijs f 39,50.

Becht in Haarlem is de uitgever van *VOC-schip Amsterdam* (prijs f 17,50). De auteurs H.H. van Rooy en J. Gavronski volgen hierin het spoor terug van het compagnieschip dat in 1749 strandde voor de kust van Sussex. In 1969 werd het wrak, na meer dan twee eeuwen, door schatgravers met graafmachines bewerkt. Talloze voorwerpen werden verwijderd en aan de restanten van het schip werd veel schade toegebracht. Niet lang daarna werd de Amsterdam een van de eerste beschermde wrakken. Het boek geeft een overzicht van wat er met het schip gebeurde tussen 1748 en 1989; recente onderzoeken en technieken nemen daarbij een belangrijke plaats in.

Over het dagelijks leven aan boord van de vele koopvaardijschepen en oorlogsbodems in de zeventiende eeuw gaat de roman van A. van der Moer *Een schipper uit Hoorn*. Hij verhaalt van de slag bij Duins, de Middellandse Zee-vaart, een gevangenneming aan de Westafrikaanse kust en van de vele verschrikkingen aan boord. Van Wijnen in Franeker gaf het boek uit. Het kost f 26,50.

Fort Loevestein was een steunpunt in de Hollandse Waterlinie. Samen met de ves-

kleio

nummer 10/89
pagina's 28 en 29

tingen van Gorinchem en Woudrichem moest het de Maasmond afsluiten en voorkomen dat een vijand de Merwede kon afzakken. In *Loevestein, een fort aan de grens van Holland*, wordt de geschiedenis van dit fort verteld vanaf de opstand tegen Filips II tot in deze eeuw. Naast politieke ontwikkelingen zijn vernieuwingen op artillerie-technisch gebied en veranderingen in de manier van oorlogvoering doorslaggevend geweest voor de verbeteringen en uitbreidingen die het fort in de loop van de eeuwen onderging. Zij komen, naast de zorg en het beheer van Loevestein en het dagelijks leven in en rond het fort, uitvoerig aan bod. De Walburg Pers verzorgde de uitgave die f 35,- kost.

In *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw* van G.J. Schutte maken we kennis met een doorsnee dorp in Holland. De plaatselijke machtsstrijd, maar ook de strijd om het bestaan en alle aspecten van het dagelijks leven worden belicht. Het boek laat ons kennismaken met mensen in hun alledaagse omstandigheden, de dorpschout en de dorpsgek, gereformeerden, katholieken en joden, rijken, gezonden en zieken; bezig met hun werk, in hun vrije tijd op zondag en door de week. Van Wijnen gaf het boek uit, prijs f 39,50.

Ter gelegenheid van de herdenking van de Franse Revolutie verscheen bij de Walburg Pers *Napoleons Keizerrijk* door W. Markov. In het eerste deel wordt een tijdsbeeld gegeven van de late 18e eeuw en worden de revolutionaire gebeurtenissen in het opstandige Frankrijk en in Europa beschreven tot en met de slag bij Waterloo. In de rest van het boek wordt achter de schermen van de politieke gebeurtenissen gekeken. Daarbij komen alle sociale en culturele aspecten die aan veranderingen onderhevig waren aan de orde. Het boek kost f 79,- en is voorzien van een kunsthistorische bijlage waarin ruim aandacht wordt besteed aan schilderijen en beeldhouwwerken uit deze periode.

In oktober 1889 richtten arbeiders uit de Westhoek onder St. Jacobiparochie de landarbeidersbond 'Broedertrouw' op. De autoriteiten reageerden alsof de revolutie ieder moment kon uitbreken. De jaren 90 van de vorige eeuw gingen de geschiedenis in als een tijd van heftige sociale strijd in de beide noordelijke provincies Groningen en Friesland. Nu, honderd jaar na Broedertrouw en de grote stakingen, schreef Johan Frieswijk de geschiedenis van de vroege land- en veenarbeidersbeweging in Nederland. *Om een beter leven* verscheen bij de

Fryske Akademy in Leeuwarden, Prijs f 55,-.

Hoe werd er in Nederland in de 19e en 20e eeuw gedacht en geschreven over Amerika? A. Lammers tracht in *Uncle Sam en Jan Salie* de beeldvorming te achterhalen. Balans gaf het boek uit, prijs f 29,50.

In de reeks 'In historisch perspectief' van Gottmer en Becht in Bloemendaal zullen boeken gaan verschijnen over hedendaagse geschiedenis. *Het Duivelspact* van Sebastian Haffner is het eerste deel in deze nieuwe reeks. Het is een betoog over de Duits-Russische betrekkingen tussen de twee wereldoorlogen. Haffner spreekt van een dodelijke verstrengeling en verstikking van twee volken. De verkoop-prijs bedraagt f 24,50.

Bij dezelfde uitgeverij verscheen in vertaling *Wat deed jij eigenlijk in de oorlog, papa?* van Sabine Reichel, prijs f 24,50. Zij werd vlak na WO II geboren als kind van een Duitse acteur en een vluchteling uit Litouwen en opgevoed door een generatie die wilde vergeten en die na al het fanatisme slechts in welvaart geïnteresseerd was. Een innerlijke weerstand tegen de onvermijdelijkheid van haar Duitse achtergrond deed Sabine Reichel naar Amerika verhuizen. Maar ze ontdekte dat ze haar erfenis ook daar niet van zich af kon schudden. Haar boek is een polemiek tegen de houding van de oudere generatie, die gekenmerkt wordt door uitspraken als: 'We hadden het recht het verleden te vergeten en opnieuw te beginnen'. Binnen het Derde Rijk bestond al voor de oorlog verzet tegen Hitlers politiek. Een van de voornaamste kringen, waarin dat verzet leefde, was de 'Kreisauer Gruppe'. Een van de leiders was Peter graaf Yorck von Wartenburg, die later ook betrokken was bij de aanslag op Hitler op 20 juni 1944. In *De kracht van de stilte* vertelt zijn weduwe Marion Yorck over haar leven. Het boek kost f 24,- en verscheen bij Kok in Kampen.

Over de vraag wat nieuws is en hoe het in de loop van de geschiedenis is verzameld, bewerkt en verspreid gaat *Geschiedenis van het nieuws* van Mitchell Stephens. Hij stelt vast dat nieuws van oudsher naast belangrijke militaire en politieke gebeurtenissen 'faits divers' en roddelverhalen bevatte. Vandaar ook zijn aandacht voor de rioolpers en nieuws als verstrooiing. Het boek verscheen als deeltje in de Aula reeks bij Het Spectrum in Utrecht, prijs f 49,90.

Het geïllustreerde *Jaarboek Mediageschiedenis* is het eerste in een reeks die uitgegeven wordt door SDU in Den Haag.-

Het is gewijd aan de ontwikkeling van film, radio en televisie in Nederland en bevat onder meer bijdragen over de filmkultiek tijdens WO II, de receptie van de Amerikaanse Koude Oorlogsfilms en de bemoeienissen van het dagblad De Telegraaf met de AVRO. Het jaarboek stond onder redactie van H. Wijffjes.

April en mei 1989: de lente van Peking. Op het plein van de Hemelse Vrede wordt door honderdduizenden gedemonstreerd. In de nacht van 3 op 4 juni maakte het leger met geweld een einde aan de vreedzame roep om meer democratie.

Hoe kon dit gebeuren? Welke machten beheersen China? Hoe zal het verder gaan? Vincent Mentzel, Tony Saich, Frenk van der Linden e.a. geven in ooggetuigenverslagen en commentaar hun visie op de lente van Peking. *Hemelse Vrede* verscheen bij Balans in Amsterdam en kost f 25,-.

Kees Torreman

SPOORWEGEN

Anne Doedens en Liek Mulder, *Een spoor van verandering. Nederland en 150 jaar spoorwegen (1839-1989)*. Bosch & Keuning, Baarn 1989, 191 blz. met literatuurlijst, prijs f 34,90.

In verband met het feit dat 150 jaar geleden de eerste treinen in Nederland gingen rijden zijn er aardig wat publikaties verschenen. Allereerst natuurlijk het officiële gedenkboek, *Het spoor, 150 jaar spoorwegen in Nederland*, waarin zowel verleden als heden uitgebreid aan de orde komen, en verder boeken over allerlei specifieke zaken als stationsgebouwen, het NS-jubileumjaar, stoomtreinen, tramwegen etc.

Voor gebruik op school en eventuele aanschaf voor de schoolbibliotheek lijkt *Een spoor van verandering* het meest geschikt. Het is een rijk geïllustreerd, zeer aantrekkelijk ogend boek in A4 formaat, waarin na een kort historisch overzicht per provincie ingegaan wordt op de plaatselijke spoorweggeschiedenis. In tegenstelling tot wat de titel doet vermoeden wordt alleen de geschiedenis van de aanleg van het Nederlandse spoorwegnet beschreven. Over het algemeen wordt er zodoende na 1900 niet veel meer te vermeld, want het lijnennet was toen wel zo ongeveer klaar. Wel gaan de schrijvers nog in op de aanleg van de raillijn in Flevoland, de twaalfde provincie. Zoveel mogelijk wordt gebruik gemaakt van anekdotes en aantrekkelijke oude teksten, platen en foto's om het een en ander uit te leggen. Het lijkt meer een kijk- dan een leesboek en

al doorbladerend zullen ook de leerlingen van alles uit hun omgeving herkennen. En dat kan een goede stimulans zijn om zelf aan het werk te gaan en eens wat nauwkeuriger te gaan lezen.

Dat lezen valt niet mee. Het verhaal over de eerste aanleg en uitbouw van het spoor is in de grond erg droog en feitelijk. Juist omdat gekozen is voor een beschrijving per provincie is het vrijwel onmogelijk om een beeld te krijgen van de ontwikkeling. Wel geven de auteurs in een kort afsluitend hoofdstuk 'Conclusies' enkele grote lijnen aan, maar eigenlijk had dat veel meer moeten zijn.

Al met al is dit boek heel geschikt om belangstelling voor de geschiedenis van de spoorwegen aan te kweken. Ook voor het maken van een werkstukje zal een leerling er gemakkelijk naar grijpen, voor een les over spoorwegen in het verleden staan er heel wat bruikbare anecdotes in, maar een goed samenhangend verhaal over 150 jaar spoorwegen zult u ergens anders moeten halen.

G.H. Jansen, *Verzonken spoor. Gesprekken met oud-werknemers van de spoorwegen*. Meulenhoff/NV Nederlandse Spoorwegen, Amsterdam/Utrecht 1989, 199 blz., prijs f 25,-.

In dit spoorwegjubeljaar heeft de NS aan alle medewerkers een exemplaar van het boek *Verzonken spoor* cadeau gedaan, dat voor buitenstaanders in de boekhandel te krijgen is. De auteur heeft twee vrouwen en twaalf mannen gesproken over hun vroegere werk bij 'het spoor' en van die interviews korte artikelen gemaakt, zoveel mogelijk in de eigen woorden van de geïnterviewde. De oud-werknemers die aan het woord kwamen zijn alle gepensioneerd en hun verhalen gaan soms ver terug in de geschiedenis van de spoorwegen, omdat zij vaak afkomstig zijn uit 'spoorwegfamilies', met vaders, moeders en ooms die ook werkzaam waren bij een spoorwegmaatschappij. Over het algemeen maakten zij een behoorlijke carrière en vertellen zij dus over vooruitgang en een beter bestaan met uitzondering van de spoorwegwachters, die altijd dezelfde functie heeft gehad – maar ze zat dan ook vast aan zeventien kinderen. Er is geprobeerd in de portretten een groot aantal functies aan de orde te laten komen en ook een geografische spreiding aan te brengen.

Door de verschillende verhalen bevat het boek heel wat informatie over het werken bij het spoor en de bedrijfscultuur, maar er is door de auteur niet geprobeerd de grote lijn van deze interne geschiedenis vast te leggen. Het ging meer om anecdotes, 'prachtige en fascinerende verhalen'. Het was ook de bedoeling van NS niet hoger te grijpen. Waar-

schijnlijk was het boek dan voor het personeel te vervelend geworden... Nu moeten zij het doen met verhaaltjes uit de oude tijd, die worden afgesloten met een oubollig aan-doende opmerking van de auteur over de geïnterviewde in de trant van '...Hij heeft een scherp geheugen en zit vol verhalen, maar het prepareren van vlinders boeit hem meer dan het spoor van vandaag'.

Tineke Bogaerts-Stoopman

VROUWENGESCHIEDENIS

***Geleerde vrouwen. Negende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. SUN, Nijmegen 1988, 240 pp., prijs f 28,50.**

De bijdragen aan thematische bundels zijn altijd heterogener dan redactie en recensenten wel zouden willen, terwijl het voor de lezer doorgaans helemaal geen bezwaar is.

In het negende jaarboek voor vrouwengeschiedenis zijn er geleerde vrouwen, vrouwelijke artsen en pedagogen en vooral vrouwelijke academici, vrouwelijke geleerden te vinden. Vrouwelijke geleerden zijn natuurlijk net als mannelijke met een lantaarentje te zoeken, vrouwelijke academici staan gewoon alfabetisch in de universiteitsgidsen en geleerde vrouwen zijn ook al zeldzaam, maar, zoals blijkt uit het mooie stuk van E. van Hemelrijk over de *puella docta* in het klassieke Rome, er waren er meer dan we dachten en wie zou niet in hun gezelschap willen verkeren? Deze jonge, aanzienlijke vrouwen met een grote literaire cultuur vormden het amoureuze middelpunt van het werk van de elegische dichters, critiseerden het werk van hun geliefden en schreven ook zelf.

Het stuk van B. Rang over de 17e en 18e eeuwse catalogi van geleerde vrouwen is de intellectuele spil van het jaarboek. Zij laat zien hoe deze catalogi in de 'Querelle des Femmes' werden gebruikt bij de argumentatie ten gunste van de intellectuele scholing en ontwikkeling van vrouwen. Verder wordt aan de hand van de catalogi een groot aantal inhoudelijke en sociale aspecten van de vrouwelijke 'geleerdheid' besproken.

De vrouwelijke plicht tot bescheidenheid is het onderwerp van het niet altijd overtuigende maar interessante artikel van S. van Dijk over Madame Anne Dacier. Deze zeer geleerde 17e eeuwse filologe en vertaalster van onder andere Homerus gaf haar tegenstander in een polemiek over de literaire waardering van Homerus de verbale volle laag en moest dat bekopen met onoprecht respect voor het feit dat zij een dame was, en de ondubbelzinnige suggestie dat zij juist geen dame was.

Iets meer dan de helft van het jaarboek is ge-

kleio

nummer 10/89
pagina's 30 en 31

UIT DE (VAK)TIJDSCHRIFTEN

Het schooljaar vordert en wellicht zult u over niet al te lange tijd de leerlingen om het hoofd slaan met koene ridders, verschrikkelijke pestepidemieën en onrechtvaardige heksenvervolgingen. Wie in dit verband onder het motto: 'Zijn we terug in de middeleeuwen?' het doodvonnis van Salman Rushdie wil bespreken, kan voor achtergrondinformatie terecht bij *Reflector*. In het oktober-nummer wordt stilgestaan bij de vraag hoe moslims en christenen ten tijde van de kruistochten over elkaar dachten. En wie geïnteresseerd is in de vraag waarom de paus in 863 koning Lotharius II ervan beschuldigde dat hij 'de begeerte van zijn lichaam met geen enkele heilzame discipline beteugelt, maar zich als een glibberige slapeling zonder ruggegraat overgeeft aan ongeoorloofde handelingen met twee vrouwen', moet *Skript* (no. 3) ter hand nemen. De liefdesaffaires van deze achterkleinzoon van Karel de Grote vormen een leuke anekdote over de merkwaardige rol die huwelijken speelden in de middeleeuwse politiek.

Alhoewel je ze met een vergrootglas moet zoeken, lijken sommige dingen in de loop van de tijd nooit te veranderen. Neem bijvoorbeeld de grens tussen Nederland en Duitsland, die al zeven eeuwen op nagenoeg dezelfde plaats ligt. Dat daaraan wat betreft een aantal Nederlandse regeringsleiders vlak na de tweede wereldoorlog een einde mocht komen, valt te lezen in een artikel in het oktobernummer van *Spiegel Historiael*. Met name het katholieke deel der natie beschouwde – niet zonder eigenbelang – een annexatie van Duits grondgebied als een rechtvaardige schadevergoeding voor aangedaan oorlogsleed. Ook de partijloze minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens zag allerlei economische, demografische en mineralogische (steenkool!) voordelen en wenste 'een klein, maar vruchtbaar gedeelte van Duitsland' te annexeren. Dat moest vol-

gens hem overigens wel eerst vrij gemaakt worden van Duitsers. De minister bleek een gebied van maar liefst 10.550 km² op het oog te hebben (1/3 van Nederland), met anderhalf miljoen inwoners! Een speciaal ingestelde regeringscommissie begreep dat dit niet realistisch was en adviseerde 'grenscorrecties' ter grootte van 1.750 km² met 119.000 inwoners. De argumenten waren van waterstaatkundige en verkeerstechnische aard. Na heftige protesten van Duitse zijde besloot de regering uiteindelijk tot een eenzijdige grenscorrectie van 'slechts' 70 km² met 10.000 inwoners. Ambtenaren van Rijkswaterstaat markeerden de nieuwe grens met vlaggetjes, maar dat kon niet voorkomen dat enkele jaren later de belangrijkste veranderingen weer ongedaan werden gemaakt. De schrijver van het artikel merkt terecht op dat de hele kwestie voor de regering meer en meer een prestige-kwestie was geworden. Dat kwam volgens hem wel vaker voor in die tijd en hij verwijst naar Indonesië en Nieuw-Guinea. Jammer is dat hij dit niet verder uitwerkt. Het lijkt mij juist interessant om meer zicht te krijgen op de politieke sfeer die vlak na de oorlog heerste. Daarin ligt immers het antwoord verscholen op de vraag waarom Nederland telkens opnieuw de grootst mogelijke moeite had om zich aan te passen aan de veranderende internationale situatie. De schrijver van het artikel richt zich echter op de vraag of een eventuele annexatie voordelen zou hebben opgeleverd. Eerlijk gezegd ontgaat mij het nut van het oplossen van dit probleem. Ik ben het wel met zijn slotopmerking eens dat Nederland en Duitsland in 1989 'in elk geval elkaars gewone goede buren' zijn. Hoewel, 'gewoon'?

Wie nog eens wil nalezen wat J. Bosmans tijdens de VGN-jaarvergadering te berde bracht over de positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten (1929–1969) kan terecht in het november-nummer van *Spiegel Historiael*. In hetzelfde nummer

staat ook een verhelderend artikel over de wijze waarop Italië haar fascistische verleden verwerkte. Ter sprake komen onder andere de opvattingen van Momigliano (fascisme als ziekteverschijnsel van de Europese, dus niet specifiek Italiaanse cultuur) en de discussies rond de baanbrekende historicus De Felice.

Tenslotte aandacht voor een tegenwoordig weer populair fenomeen: een serie afleveringen in tijdschrift-formaat over een speciaal onderwerp. Zo kunt u de komende twee jaar elke veertien dagen een nieuwe aflevering verwachten van *Documentaire Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. De auteurs werken bij het RIOD en de directeur van het instituut Drs. A.H. Paape schrijft steeds een inleiding en geeft achtergrondinformatie. In de 52 afleveringen zal 'de mens centraal' staan, hetgeen doet vermoeden dat we een populaire versie van het standaardwerk van De Jong kunnen verwachten. De toekomst zal het leren.

De serie *Ach lieve tijd*, waarin de geschiedenis van verschillende Nederlandse steden werd beschreven, heeft een vervolg gekregen: *Als de Dag van Gisteren*. Hierin worden de stedelijke ontwikkelingen van de laatste honderd jaar onder de loep genomen. De series over Groningen en Den Bosch zijn reeds compleet en op dit moment komen Utrecht, Rotterdam en Haarlem aan de beurt. In de eerste van in totaal 15 maandelijkse afleveringen over Utrecht staat de stedenbouwkundige uitbreiding centraal. De kracht is tegelijkertijd de zwakte van deze uitgave. Voor de bewoners van de stad is de geschreven tekst redelijk goed te volgen, maar voor anderen is er al snel geen touw meer aan al die wijk- en straatnamen vast te knopen. De historische foto's zijn echter zonder meer een lust voor het oog.

Ruud Slotboom

wijd aan Nederlandse vrouwelijke academici en haar activiteiten en het jaarboek werd in 1988 gepresenteerd ter gelegenheid van het 70-jarig bestaan van de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding. De schetsen van de carrières van bijvoorbeeld prof.dr. Johanna Westerdijk, eerste vrouwelijke hoogleraar in Nederland, buitengewoon hoogleraar fytopathologie aan de universiteiten van Utrecht en Amsterdam, directrice van het fytopathologisch laboratorium in Baarn; prof.dr.ir. Antonia E. Korvezee, scheikundige en eerste vrouwe-

lijke hoogleraar in Delft; en prof.dr.mr. Gesina H.J. van der Molen, journaliste, eerste vrouwelijke doctor aan de VU, hoogleraar volkenrecht en internationale betrekkingen en eerste vrouwelijke rechter bij het Permanent Hof van Arbitrage, zijn even zovele saluutschoten aan de VVAO. Het artikel van I. de Wilde over het *Maandblad voor Vrouwenstudies* (1913–1915) past hier goed bij.

Als thematische publikatie zou het jaarboek aan bruikbaarheid en toegankelijkheid hebben gewonnen indien de redactie wat meer

werk van de inleiding zou hebben gemaakt en de verspreide theoretische kwesties systematisch zou hebben toegelicht. Ook zou het hoffelijk zijn geweest om de in 1984 eveneens onder de titel *Geleerde vrouwen* verschenen essay-bundel van W. Otterspeer althans te noemen, te meer daar hij in zijn inleiding ingaat op de discussie over het vrouwelijke denken. Er blijft dus nog wel een en ander te wensen over, thematisch en redactioneel; als overzichtelijke inleiding op het thema geleerde vrouwen schiet het jaarboek te kort, maar als biografische verken-

ning van de deelname van een aantal bijzondere Nederlandse vrouwen aan wetenschappelijk onderzoek en onderwijs is het zeker de moeite waard.

G.O. van de Klashorst

Willy Lindwer, *De laatste zeven maanden, vrouwen in het spoor van Anne Frank*. Uitg. Gooi & Sticht, Hilversum 1988¹, prijs f 29,50.

In het kader van de 4 mei herdenking werd op 3 mei 1988 de tv-documentaire: *De Laatste Zeven Maanden, vrouwen in het spoor van Anne Frank*, gemaakt door Willy Lindwer, uitgezonden. Delen van deze film werden onlangs nog vertoond op de conferentie Vrouwen en Fascisme in Utrecht.

Inmiddels is er ook een boek naar aanleiding van de film verschenen. Deze is namelijk gebaseerd op lange interviews met de betrokken vrouwen en de interviews zijn, met fotomateriaal, integraal in het boek afgedrukt. Daarnaast is ook de tekst van de film en een kort historisch overzicht over Anne Frank opgenomen.

Alle geïnterviewden hebben met Anne te maken gehad, nadat de familie Frank in 1944 in het Achterhuis was opgepakt. Allen belandden, net als de Franks, in Westerbork en de meesten zaten in de S-barak, straf-barak voor opgepakte ondergedokenen en voor diegenen die illegaal werk hadden verricht. Het is trouwens opmerkelijk dat veel van de gefilmde vrouwen ook tijdens hun onderduik nog illegaal bezig waren. Allen, ook de familie Frank, vertrokken op 3 september 1944 met het laatste transport naar Auschwitz/Birkenau. Van de 1019 personen die meegingen overleefden 127 het, waarvan 82 vrouwen.

Eén van de vrouwen die haar verhaal vertelt is Hannah Pick-Goslar (beter bekend als Lies Goosens uit het Dagboek). Zij vertelt niet alleen hoe ze Anne in 1944 in Bergen-Belsen weer ontmoette en haar kleine pakjes toewierp over het hek, maar haalt ook herinneringen op aan de tijd toen ze beide als kinderen van Duits/Joodse vluchtelingen in Amsterdam-Zuid op school waren.

In veel van de andere verhalen komt Anne wel voor, maar daar vormen de oorlogs- en kampervaringen van de geïnterviewden de hoofdmoot. Net als Anne werden ze na de ontruiming van Auschwitz, bij de nadering van de Russen, verder getransporteerd naar Bergen-Belsen en velen werden ook daarna opnieuw op transport gezet en bevrijd in diverse delen van Duitsland. In Bergen-Belsen maakte Janny Brandes-Brilleslijper, toen werkzaam als verpleegster, de laatste weken van de zusjes Frank mee. Ze vertelt een droevig verhaal over twee ontredde meisjes die aan typhus leden. Janny verzorgt

Anne en Margot nog enigszins maar vindt ze in maart 1945, een maand voor de bevrijding van het overvolle kamp, dood in de barak.

Eén van de aangrijpendste verhalen vond ik dat van Bloeme Evers-Emden. Zij zat met Anne op het Joods Lyceum na 1941. In 1943 deed ze, als enige overgeblevene van haar klas, mondeling eindexamen. Ze kreeg het diploma maar moest zich dezelfde avond nog melden in de Hollandse Schouwburg. Ze ontsnapte, dook onder maar werd uiteindelijk in augustus 1944 toch naar Westerbork gebracht. Daar ontmoette ze Anne opnieuw.

Is dit nu het zoveelste boek over kampen en oorlog?

Voor mij persoonlijk zeker niet: ik was zelf een Amsterdams schoolmeisje in die periodes. In 1941 werd er min of meer officieel afscheid genomen van 50 joodse leerlingen en 2 joodse leraren. Zij mochten niet langer op het Gemeentelijk Meisjeslyceum blijven en ze zullen wel naar de school van Anne Frank zijn gegaan. De in het boek beschreven vooroorlogse gebeurtenissen spelen zich vaak af in de omgeving van die school in Amsterdam. Het verhaal van de vrouwen uit het boek is het verhaal van velen van mijn schoolgenoten; slechts een enkeling heb ik later teruggezien.

De huidige generatie docenten en onze leerlingen zullen dit boek anders lezen – het is voor hen allemaal lang geleden. Juist daarom lijkt het me een uitermate geschikt boek, zowel voor de docent persoonlijk, als voor de schoolbibliotheek. Het is als het ware een vervolg op het dagboek van Anne Frank, geen sensatie maar levensverhalen van, toen jonge, vrouwen; ook over de opvang (?) na de oorlog en hun verdere leven. Nu, zowel dit jaar als volgend jaar, de Tweede Wereldoorlog en Vrouwengeschiedenis onderwerpen voor het CSE zijn lijkt dit boek me dubbel aanbevelenswaardig.

Tineke Perdeck-Schimmel.

De TV-documentaire. 'De laatste zeven maanden', duurt 75 mm. en kan goed in twee keer vertoond worden. Er is dan tijd om in te leiden en na te praten. De film is te huur bij AVA, Amsteldijk Noord 105, 1183 TH Amstelveen, tel. 020-418118. De prijs bedraagt f 65,- incl. BTW en verzending.

kleio

nummer 10/89
pagina's 32 en 33

KLEIO KRANT

26 september 1989

Geacht bestuur,

Zoals u weet, hecht ook ik groot belang aan de zo spoedig mogelijke vaststelling van een nieuw, degelijk examenprogramma voor het vak geschiedenis en staatsinrichting. Dit omdat ik van mening ben dat het vak een grote waarde heeft voor de maatschappelijke en culturele vorming, een waarde die in het bestaande programma niet tot volle bloei kan komen. (Ik zend u hierbij ter kennisneming een exemplaar van de notitie 'Kunst en cultuur in het voortgezet onderwijs'; in paragraaf 5.6 wordt ingegaan op de bijzondere betekenis van het vak geschiedenis in dit verband.) Ik constateer echter uit verschillende signalen dat, hoewel bepaalde uitgangspunten van het rapport van de HEG-commissie vrij algemeen worden gedeeld, het geheel van voorstellen voor nieuwe examenprogramma's voor vwo/havo en mavo/lbo C/D toch van dien aard is, dat het moeilijk is om nu al over te gaan tot integrale vaststelling van een nieuw programma. Over een aantal punten bestaat niet de brede overeenstemming die ik – juist voor dit vak – gewenst acht. Anderzijds wil ik graag een zo goed mogelijk gebruik maken van het resultaat van de werkzaamheden van HEG, AGEPEFC en brugcommissie. Verder hoop ik dat er in dit verband voordeel kan worden getrokken uit de door mij in gang gezette ontwikkeling van deelkwalificaties in het kader van het moduleringsproject. Die ontwikkeling is echter nog niet afgerond.

Desondanks ben ik van mening, dat het bestaande examenprogramma in zo ernstige mate niet voldoet, dat op zo kort mogelijke termijn een aanpassing nodig is. Het punt dat het meest urgent is vergt echter uiteindelijk maar een kleine aanpassing in de tekst van het bestaande, immers zeer globale, programma. Dat punt betreft de beperking van de stof van het centraal examen tot de periode na 1917. Ik heb daarom besloten aan de adviesinstanties een 'tussentijdse' wijziging van het examenprogramma voor te leggen waardoor die beperking zal verdwijnen. Het centraal examen kan dan gaan over onderwerpen uit de hele geschiedenis, waardoor een variatie kan ontstaan die meer aanspreekt dan de huidige alom bekritiseerde 'contemporaine' opzet. Ook in een ander opzicht zal enige 'verbreding' nodig zijn: ik ben van mening dat voor elk centraal examen – in elk geval voor vwo en havo – in het vervolg drie in plaats van twee onderwerpen zouden moeten worden aangewezen. Daarbij zou ook wat meer gelet kunnen worden op variatie in de zin van aanwijzing van onderwerpen uit óók de maatschappij- en de cultuurgeschiedenis. Een en ander aansluitend aan de gedachten van de HEG, en ook aan de ontwikkeling die ik reeds in gang heb gezet door de aanwijzing van een onderwerp uit de vrouwengeschiedenis. Ik denk dat op deze wijze na verloop van jaren geleidelijk kan worden toegewerkt naar een nieuw programma. Zeker als bij de aanwijzing en formulering van onderwerpen gelet wordt op de in dit verband nuttige gedachten van HEG en brugcommissie (ik denk bijvoorbeeld aan de zogenaamde structuurbegrippen).

Ik acht op dit moment een dergelijke aanpak beter dan de integrale vaststelling van een geheel nieuw programma (die overigens, als zou worden uitgegaan van het materiaal van HEG en brugcommissie, nog aanzienlijke voorbereidende werkzaamheden zou vragen). Ik geloof dat veel geschiedenisleraren met zo'n ingreep op dit moment ook niet gelukkig zouden zijn. Daarentegen geeft de gang van zaken rond de invoering van het onderwerp uit de vrouwengeschiedenis en de reacties daarop mij het vertrouwen dat een geleidelijke vernieuwing langs de lijnen hierboven geschetst, met het nodige enthousiasme, na verloop van tijd als het ware 'vanzelf' kan leiden tot het ontstaan van een aanvaarde, relevante 'body of knowledge' die dan als basis kan dienen voor de vaststelling van een nieuw programma.

Tenslotte wordt naar mijn oordeel een specifiek aandachtspunt gevormd door het lbo (en ook het mavo). Ik acht het een gemis, en het is schadelijk voor de positie van het vak in deze sector, dat er nog steeds geen geharmoniseerd, dat wil zeggen voor mavo en lbo geldend, examenprogramma C en D bestaat. Het is mijn bedoeling het aangepaste tussentijdse programma ook als C en D programma mavo/lbo vast te stellen. Ik zal in de uitwerking bezien of de onderwerpen voor mavo en lbo in het vervolg niet andere moeten zijn dan die voor vwo en havo.

De HEG en de brugcommissie hebben een niet gemakkelijke taak gehad. Het vinden van overeenstemming over een geheel nieuw examenprogramma zal, juist voor dit vak waarin zo bij uitstek 'heel de mens', het vormingsideaal, voorop staat, niet eenvoudig zijn geweest. Met dezelfde problemen heb ik bij mijn besluitvorming geworsteld: juist omdat ik het vak zo belangrijk vind heb ik niet domweg willen overgaan tot het in werking stellen van een formele adviesprocedure over iets waarvan ik uiteindelijk de indruk heb gekregen dat, ondanks alle goede aspecten, het (nog) niet de basis kan zijn voor een degelijk, relevant, breed aanvaard (ook in de samenleving!) 'definitief' examenprogramma. U en ik hebben wellicht wat dat betreft onze eisen bij de aanvang te hoog gesteld.

Desondanks: ik meen dat de beide commissies zeer nuttig materiaal hebben geleverd om te gebruiken in het proces van geleidelijke vernieuwing dat ik voorsta, en waarvan ik hoop dat ook u daaraan uw medewerking zult willen (blijven) geven. Daaruit kan een goed definitief programma ontstaan. Dat zal dan zeker mede de verdienste zijn van allen die hebben meegewerkt in de commissies. Hun werkzaamheden zijn hierbij nu ook formeel afgesloten. Ik dank voorzitters en leden voor hun bijdragen: een afschrift van deze brief zend ik aan de voorzitters van HEG en brugcommissie. Ik zal – tenslotte – op korte termijn het aangepaste programma voorleggen aan de adviesinstanties. Ook aan uw bestuur zal ik er advies over vragen.

De staatssecretaris van onderwijs en wetenschappen,
drs. N.J. Ginjaar-Maas

Bestuur

Het bestuur ontving een brief van Mw. Ginjaar-Maas, waarin de HEG – voorlopig? – van de hand werd gewezen. In het volgende nummer van Kleio wordt ingegaan op de stappen die wij hebben genomen in dit verband.

Er is op het Ministerie ook een voorstel gedaan om de tweede correctie in de huidige vorm af te schaffen. Er zouden voortaan rijksgecommiteerden komen, die steekproefsgewijs examencorrectie zouden moeten controleren.

Hoewel wij ook niet gelukkig zijn met de huidige gang van zaken vinden we dit een slecht voorstel. Door de correctie naar de school te brengen komt de kwaliteits- en niveaubewaking ernstig in gevaar. Ook zou er bij steekproefcontrole kans op rechtsongelijkheid voor de leerlingen kunnen ontstaan. Wij hebben het ministerie dan ook laten weten dat wij het huidige voorstel over de tweede correctie afwijzen, maar dat wij bereid zijn mee te denken over een betere regeling voor de tweede correctie.

De nieuwe voorzitter van de sectie geschiedenis van de CEVO is Doky Verhagen geworden. Wij zijn erg blij met deze benoeming en hopen dat Doky's benoeming kan bijdragen tot een goede samenwerking. Op 1 december gaan CSE-deskundigen van CEVO, CITO en de VGN om de tafel zitten om aan de hand van een stuk over de examens van de afgelopen jaren te praten over het CSE-geschiedenis. Over de resultaten van deze bijeenkomst zal in Kleio worden gepubliceerd.

Succes voor de VGN en speciaal voor Tineke Bogaerts, de bundel vrouwengeschiedenis was in september geheel uitverkocht en kon gelukkig bijgedrukt worden. Belangstellenden kunnen hem als nog bestellen.

Nog meer succes. De dagen die georganiseerd waren rond de onderwerpen van het centraal schriftelijk waren weer een doorslaand succes. Zowel de bijeenkomsten over

vrouwengeschiedenis in Leiden als Zwolle als de bijeenkomst in Ede over Nederland rond de Tweede Wereld Oorlog werden druk bezocht. De organisatie verliep prima en voor alle bijeenkomsten waren er voor de aanwezigen certificaten beschikbaar.

Er wordt op dit moment een poster ontworpen voor de scholen om leerlingen op te roepen om ook voor de toekomst geschiedenis te kiezen.

Het bestuur moet helaas mededeling doen van het vertrek van de vice-voorzitter Nicop Stam. Om hem moverende redenen heeft Nico beslist dat samenwerking met de overige leden van het bestuur voor hem niet langer mogelijk was. Wij vinden dat bijzonder jammer maar respecteren zijn besluit. Wij zullen hem niet missen, want Nico was een snelle en harde werker, die altijd stipt op tijd zijn werkzaamheden had afgerond. Wij hopen dat hij deze kwaliteiten ten dienste aan de VGN blijft stellen. Gelukkig bleek Ronald Donk bereid de opgevallende plaats tot aan de jaarvergadering te bezetten. Daarna wordt Ronald door het bestuur kandidaat gesteld voor een plaats in het VGN bestuur.

Joke van der Leeuw-Roord

De komende jaarvergadering wordt gehouden op 17 maart a.s. te Utrecht. De heer Vonhoff, Commissaris van de Koningin in Groningen, zal in de middag een praatje houden rond het thema 'the historical trained mind is welcomed'.

OPROEP!

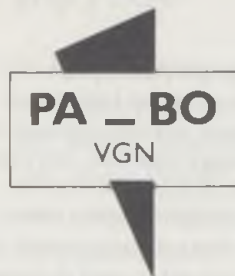
Commissie vrouwen-geschiedenis

De Internationale Vrouwendag (8-3-1990)

De Commissie Vrouwengeschiedenis van de VGN heeft het plan om in die steden, waarin inmiddels wandelingen vrouwengeschiedenis bestaan (ons bekend zijn: Amsterdam, Zutphen, Nijmegen, Culemborg, Arnhem, Groningen, 's-Hertogenbosch, Hoorn en Leiden), op 8 maart 1990 dergelijke wandelingen te houden. Enerzijds om op deze wijze de (hoevel internationale) vrouwendag beter tot haar recht te doen komen. Anderzijds met het oog op het CSE-onderwerp vrouwengeschiedenis voor 1990 én 1991 en het op deze wijze in eigen omgeving zichtbaar maken van het verleden, voor leerlingen en eventuele andere geïnteresseerden.

Wie interesse heeft in het ter plekke meewerken aan de uitvoering van dit plan in de verschillende steden, wil die contact opnemen met de ondergetekende, om dit verder uit te werken?

Ellen Marrenga, secretaris,
Lange Leidsedwardsstraat 212^{bs}
1017 NR Amsterdam
Tel. 020-277126

Door ziekte van de voorzitter kwam de commissie PA - BO na de zomervakantie moeizaam op gang. Invloed op het werk van de commissie had dit nauwelijks omdat de individuele werkzaamheden – het beoordelen van boekjes voor het documentatiecentrum en het samenstellen van rapporten over schooltelevisieprogramma's – gewoon doorgingen.

Daarnaast lag de nadruk van de commissie-activiteiten op verenigingszaken. De voorbereiding van de verenigingsraad op 18 november, het opstellen van het jaarverslag en het financiële verslag over 1989 met de begroting en bijbehorend activiteitenplan voor 1990.

In de maanden september en oktober verschenen de volgende publikaties: 'Geschiedenis voor jonge kinderen uit een methode?' in *De wereld van het jonge kind* van september 1989, blz. 9-13.

In dit artikel wordt ingegaan op de vraag of voor de groepen I tot en met 5 van de basisschool geschiedenis aan de hand van een schoolboekje aan de orde moet komen. Om tot een antwoord op de vraag te komen worden verschillende materialen van educatieve uitgeverij kritisch beschouwd.

'Van rendierjager tot roofridder' in: *Mensenkinderen. Tijdschrift voor en over Jenaplan-onderwijs*, september 1989, blz. 20-22.

Een uitgebreide recensie met vergelijkingen tussen de twee drukken van dit boek van Tonny Vos-Dahmen van Buchholz en met tips voor gebruik in de klas, gebaseerd op eigen ervaringen.

In de rubriek 'Voor de personeelsbibliotheek' in *De vacature* van 27 september 1989 verscheen een uitgebreide recensie van de nieuwste druk van de twee delen *Vaderlandse geschiedenis* van A. van Hulzen. De auteur van deze boeken reageert in *De vacature* van 11 oktober 1989.

'Onderwijsleer- en hulpmiddelen op het gebied van Geestelijke stromingen' in *De vacature* van 11 oktober 1989, blz. 10 en 11.

In deze bijdrage worden problemen geïnventariseerd die zich voordoen bij het maken van onderwijsleer- en hulpmiddelen op het gebied van Geestelijke stromingen in de basisschool. De uitwerking van deze problemen vindt exemplarisch plaats aan de hand van een tweetal diaserieën.

Cees van der Kooij

De VGN alweer op reis: Herfstvakantie in Florence

Al tijdens de geslaagde Romereis van de VGN, pasen 1987, kwam bij de deelnemers de gedachte op om ook eens een excursie naar Florence te maken; maar dan wel weer onder leiding van Hubert Schrijnemakers! Hubert is niet alleen geweldig enthousiast en een goed organisator maar bereidt zich zo grondig kunsthistorisch voor dat je gerust van een werkweek kunt spreken. Uiteindelijk is ons voornemen dan werkelijkheid geworden en werd in de afgelopen herfstvakantie een reis naar Florence georganiseerd door de Hoge School Midden-Nederland uit Utrecht. De leiding berustte niet alleen bij Hubert maar ook bij Ivo Smit, die vooral het architectonische aspect voor zijn rekening nam en aan de hand van vooraf verstrekte plattegronden en werktekeningen werd de ontwikkeling van de bouwkunst in de bloeitijd van Florence dan ook nauwgezet doorgenomen. Hubert friste onze, al dan niet aanwezige, bijbelkennis grondig op door bij de vele fresco's en schilderijen op allerlei specifieke details te wijzen.

Uiteraard was het ondoenlijk om in één week heel Florence te 'doen' en wij beperkten ons dan ook grofweg tot de periode Fra Angelico t/m Michelangelo. Het maniërisme, tegenwoordig wat meer gewaardeerd, werd ons aan de hand van vele kunstwerken duidelijk gemaakt. We genoten van het beeldhouwwerk van Donatello, beklommen de Domkoepel, bezochten o.m. het Bargello, maakten een keus uit de overstelpende hoeveelheid kunstwerken in het Uffizi-museum en – heel didactisch dus – leefden ons in in de prijsvraagcommissie, die moest beslissen welke beeldhouwer de opdracht kreeg voor de deuren van de Doopkerk.

De reis werd gemaakt met een bus, het was een schitterende tocht via de Brenner met al besneeuwde toppen en overal diepe herfstkleuren. De bus bood ons ruimschoots gelegenheid te voren de excursieliteratuur door te nemen en dezelfde bus bracht ons ook een dagje naar Sienna. Tussen de bedrijven door was er uiteraard tijd om te genieten van de Ita-

liaanse zon met een cappuccino en 's avonds konden we tijdens de gezamenlijke maaltijd, in een oud florentijns restaurant, nog eens wat napraten over de afgelopen dag of over andere dingen natuurlijk! Dat ons hotel in het hartje van de stad lag was nog een bijkomend voordeel: alle bezienswaardigheden binnen loopafstand.

Reizen als deze zijn een reclame voor de VGN – van 's morgens vroeg tot 's avonds laat bezig zijn met geschiedenis en nog een certificaat ook. Het is te hopen dat voordat de nascholingsregelingen grondig veranderen er nog een paar van deze leerzame excursies kunnen worden georganiseerd en dat veel leden besluiten daaraan deel te nemen.

Op de terugweg kregen we, op ons overnachtingsadres in de buurt van Neurenberg, nog een verrassing te verwerken: er was in het hotel een bruiloftsfeest aan de gang. Als muzikanten verwachtten wij in deze ambiance holzhackerbuben – wie schetst onze verbazing toen er plotseling een Afrikaans neger-ensemble optrad – gekleed (nou ja) in uitheemse dracht. Een deel van de groep kon het niet laten om alle Florentijnse cultuur even ter zijde te schuiven en mee te deinen op het ritme van de Afrikaanse trommels en zangers. Een onverwacht einde van een boeiende week.

Tineke Perdeck-Schimmel

COMIGO

Computers In het Geschiedenis Onderwijs

Software via couponregeling

Als u docent bent aan een school voor VO die heeft deelgenomen aan het NIVO-project is dit belangrijk nieuws.

Op veel scholen is nog een bedrag besteedbaar voor educatieve software. Helaas zijn geschiedenissecties daar niet van op de hoogte. Voor de meeste scholen bestaat nog de mogelijkheid in de loop van 1990 software te bestellen middels deze regeling (f 2000,- per jaar). Wellicht dat bij u de informatica-coördinator of systeembeheerder hierover meer inlichtingen kan verschaffen.

Het is overigens de bedoeling dat iedere school per jaar een dergelijk bedrag krijgt om aan educatieve software te besteden.

Is er dan wel iets voor geschiedenis en staatsinrichting? Ja, hoor. Of deze software voor iedereen bruikbaar zal zijn is weer een ander verhaal. Het is echter jammer om deze gelegenheid om nog iets aan te schaffen te laten lopen.

De Didactiviteiten Commissie organiseert voor VGN-leden en introducés

EXCURSIE naar PRAAG in de paasvakantie, 13 t/m 20 april 1990

Praag is een stad met een bijzondere sfeer en een indrukwekkend aantal monumenten. Zij staat garant voor een onvergetelijke reis. Wij bieden een programma waarvan u afwisselend gezamenlijk, in kleine groepjes en individueel zult genieten.

De geheel verzorgde 8-daagse reis kost ca. f 590,- (voor introducés ca. f 650,-) inclusief o.a. de informatiedag in Utrecht op zaterdag 13 maart, een infomap, busreis met luxe touringcar, hotel (2 persoonskamers met douche/bad en toilet) halfpension, excursies en alle entrees.

U kunt inschrijven door f 100,- over te maken op postgiro nr. 128701 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag onder vermelding van 'Praag'. De inschrijving geschiedt in volgorde van betaling.

Nadere informatie bij Johan Raven (tel. 05109-4050).

EXCURSIE(S) naar de VECHTSTREEK

Zaterdag 12 mei 1990 een excursie naar het Rijksarchief van de Provincie Utrecht afd. kaarten, prenten en tekeningen (met een unieke verzameling over de Vechtstreek).

Maximum aantal deelnemers 20.

De kosten bedragen f 10,-.

Zaterdag 19 mei 1990 boottocht over de Vecht (van Loenen naar Zuylen) met zijn majestueuze buitenhuizen en pittoreske landschappen.

Een deskundige gids begeleidt de bootreis.

De kosten bedragen voor leden f 50,- (introducés f 55,-).

Indien gewenst kunt u alleen voor de bootreis inschrijven.

Inlichtingen en opgave bij Harriet Mulkens (tel. 05923-424) of bij Arend Schulp (tel. 020-6629386).

Historische leesportefeuilles

Begin 1990 kunnen enkele nieuwe deelnemers geplaatst worden bij de historische leesportefeuilles, die onder auspiciën van de VGN circuleren. De bedoeling van de portefeuilles is u te helpen bij het onderhouden en uitbreiden van uw vak kennis. Wij gaan er van uit dat u de Nederlandse historische tijdschriften reeds leest, zodat er alleen buitenlandse vakbladen zijn opgenomen.

De inhoud bestaat uit:

Historische Zeitschrift, het toonaangevende Duitse periodiek, dat alle perioden van de geschiedenis behandelt;

History, orgaan van de English Historical Association, eveneens algemeen gericht;

Revue Historique, een der belangrijkste Franse vaktijdschriften;

Past and Present, met artikelen waarin nieuwere tendenzen van de geschiedschrijving een belangrijke plaats innemen;
Journal of Contemporary History, dat zich richt op de jongste geschiedenis.

Eens per vijf weken ontvangt u een map met twee of drie tijdschriften. De leestijd is vier weken. Het kost u f 70,- per kalenderjaar en bovendien is de porto voor doorzending naar de volgende deelnemer voor uw rekening.

U kunt zich opgeven of nadere inlichtingen vragen bij ondergetekende, maar meldt u alleen aan, als u de zelfdiscipline zult kunnen opbrengen om de mappen steeds op tijd door te zenden.

Dr. J. Swart
Pelikaanstraat 1c
8916 AD Leeuwarden
Tel. 058-138104

Middeleeuwse miniaturen in Utrecht

Van 10 december 1989 tot 11 februari 1990 worden in Rijksmuseum Het Catharijneconvent vele miniaturen tentoongesteld, die in ons land zijn vervaardigd.

Er zal een min of meer chronologisch overzicht gegeven worden van de belangrijkste ateliers in steden als

Utrecht, Delft en Haarlem. Ook kleinere werkplaatsen in West- en Oost Nederland komen aan de orde.

Het Catharijneconvent
Nieuwegracht 63
3512 LG Utrecht
Tel. 030-317896

CLOSE UP

Er zijn drie mogelijkheden om tot de politiek door te dringen: stemmen, actievoeren en het benaderen van kamerleden. De algemene politieke vormingsinstelling M50 biedt scholieren deze laatste mogelijkheid aan. Met het Close Up-programma laat M50 zien hoe beleid tot stand komt. Vier

LPC

In het kader van het jeugdvoorlichtingsbeleid Wereldoorlog II in relatie tot het heden hebben een aantal instituten bijdragen geleverd om dit voorlichtingsbeleid een structurele doorwerking te geven in de eerste fase van het Voortgezet Onderwijs. Er zijn onder meer een docentenpraktijkboek, leerlingenboekjes, een videoband, handleiding, posters en folders ontwikkeld en er is een mogelijkheid om verzetsmusea te bezoeken. (Zie ook de rubriek 'Idee-tje'.)

In januari en februari 1990 worden conferenties georganiseerd om de deelnemers vertrouwd te maken met bovengenoemde produkten. Er zullen voorbeelden zijn hoe ze in de lessen zijn in te bouwen.

De conferenties zijn bedoeld voor docenten en directies van scholen eerste fase VO. Met name worden docenten geschiedenis en staatsinrichting en maatschappijleer uitgenodigd.

De conferentiedata en plaatsen zijn:
wo. 17 januari 1990 te Utrecht
do. 25 januari 1990 te Den Haag
wo. 31 januari 1990 te Overloon
di. 6 februari 1990 te Coevorden

Tijdens de conferentie te Overloon worden de deelnemers tevens in de gelegenheid gesteld het oorlogs- en verzetsmuseum te bezoeken. In de overige drie conferentieplaatsen (die slechts enkele minuten lopen van een NS station liggen) zullen alleen tafels met relevant materiaal aanwezig zijn. Na ontvangst van uw inschrijving ontvangt u nadere informatie over de conferentieplaats, een routebeschrijving en het definitieve programma.

Verdere inlichtingen en inschrijving bij:
APS, t.a.v. Mw. A. Mars, Postbus 7888, 1008 AB Amsterdam, tel.: 020-441815.

Mythologie en Werkelijkheid

De cursus 'Mythologie en Werkelijkheid', die tien avonden omvat waarop een onderwerp uit de Griekse mythologie wordt uitgewerkt, wordt door drs. Carool Popelier, classicus, gegeven in Eindhoven en Heiloo. Op deze cursus komt de invloed van Griekse mythen op Nederlandse literatuur, klassieke muziek en beeldende kunst uitgebreid aan de orde.

Data:
vanaf vr. 19 jan.:
Heiloo, Instituut Benoe, Runxputte-
weg 28, 19.30 u. tel. 02205-3616.
vanaf ma. 22 jan.:
Eindhoven, Galerie Lotus, Heezer-
weg 97, 20.00 u. tel. 040-124490.
Voor nadere informatie zie de Kleio-
Krant 29e jrg., nr. 10.

Cursus Egyptologie in het Rijksmuseum van Oudheden

Het doel van deze cursus is voornamelijk gericht op het leren lezen en schrijven van het Egyptische hiërogliefenschrift. Aan de hand van dia-voorstellingen en uitleg bij de Egyptische voorwerpen die tentoongesteld worden in het RMO wordt de cursist op een unieke wijze in staat gesteld om in de loop van 10 weken het geheim van het hiërogliefenschrift te ontcijferen.

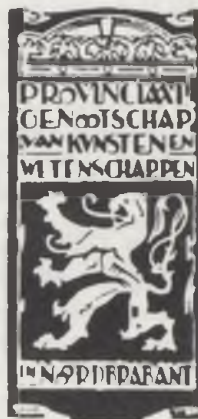
De cursus Egyptologie bestaat uit 10 lessen van 2 uur per week en gaat vanaf 9 januari 1990 van start. De cursus wordt op dinsdagmiddag van 13.00 tot 15.00 uur en op zaterdagochtend van 10.00 tot 12.00 uur gegeven door de egyptoloog Huub Pragt.

De kosten die aan de cursus verbonden zijn bedragen f 265,- inclusief een syllabus als cursusmateriaal. CJP-leden betalen f 240,-.

Rondleidingen

Voor scholen of verenigingen die het RMO wensen te bezoeken, bestaat er de mogelijkheid om een deskundige rondleiding door de Egyptische afdeling verzorgd te krijgen. Belangstellenden kunnen informatie inwinnen bij Drs. H.J. Pragt, telefoon 071-146246 (RMO) of 071-131783 (privé).

Noordbrabants Genootschap

Onderwijslesbrief 'Naar het nieuwe Brabant 1890-1940'

Half september zag aflevering VII in de serie *Lesbrieven 'Noord-Brabant: Verleden en Heden'* het licht. Deze lesbrief behandelt de periode 1890-1940. De uitgave is in de eerste plaats gericht op de bovenbouw van het basisonderwijs en de brugklassen van het voortgezet onderwijs. Een docentenhandleiding is aanwezig. Dit is een gezamenlijke uitgave van Het Noordbrabants Genootschap en de stichting BRG. Kosten f 4,- per exemplaar, docentenhandleiding f 1,50. Verkrijgbaar bij Het Noordbrabants Genootschap. Distributiepunt Brabantse Uitgaven, Parade 17 Den Bosch (073-139484).

Zij telt voor twee

brg

Vrouwenarbeid in Noord-Brabant 1889-1940

Dit jaar is het precies honderd jaar geleden dat de Arbeidswet van kracht werd. Reden genoeg om op bijzondere wijze aandacht te besteden aan de positie van werkende vrouwen. Daartoe kwam op initiatief van de stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening (BRG) een groot-schalig tentoonstellingsproject tot stand dat uit verschillende onderdelen bestaat.

Vanaf 11 november 1989 t/m 28 januari 1990 (Jan Cunencentrum t/m 14 jan.) zijn tegelijkertijd op vier locaties in de provincie Noord-Brabant tentoonstellingen te zien. Het betreft drie musea, te weten het Stedelijk en Bisschoppelijk Museum te Breda, het Gemeentemuseum Helmond en het Gemeentelijk museum Jan Cunencentrum te Oss, en het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch. Uitgangspunt bij deze vier exposities is de veelzijdige arbeid die door boeren- en arbeidersvrouwen in de periode 1889-1940 in Brabant werd verricht. In alle locaties treft de bezoeker informatie aan over arbeid op het land, thuisarbeid, fabrieksarbeid, huishoudelijke arbeid, handel, zelfstandige beroepen en 'nette' beroepen. Per museum echter worden deze thema's op specifieke wijze ingekleurd. In het Rijksarchief komen deze thema's ook terug, maar dan in de vorm van bronmateriaal.

Bij de tentoonstellingen is het volgende materiaal verschenen: Annemiek van der Veen, *Zij telt voor twee. Vrouwenarbeid in Noord-Brabant 1889-1940*. Hierin wordt een overzicht gegeven van al die beroepen die door vrouwen zo'n honderd

WERKDAGEN OP HET BINNENHOF

dagen lang wordt er gesproken met politici, ambtenaren, belangengroepen en journalisten. Ter voorbereiding op deze gesprekken wordt er aandacht besteed aan het leren formuleren van vragen en spreken in het openbaar. Meer informatie hierover is gratis bij M50 verkrijgbaar.

M50

Stuur mij meer informatie over het
Close Up-programma van M50

Naam

Adres

Postcode

Plaats

Stuur deze bon in een ongefrankeerde enveloppe naar M50, antwoordnummer 9039, 3500 ZA Utrecht.

K

tot vijftig jaar geleden werden uitgeoefend. Het boek telt 128 pagina's en is rijk geïllustreerd.

Juist met het oog op het onderwerp vrouwengeschiedenis van het schriftelijk eindexamen Geschiedenis en Staatsinrichting voor het voortgezet onderwijs in 1990 en 1991 is een lesbrief vervaardigd onder de titel *Zij telt voor twee*, waarmee leerlingen individueel of groepsgewijs aan de slag kunnen.

De videofilm *Zij telt voor twee* geeft in circa tien minuten een overzicht van de arbeid die door Brabantse vrouwen in de periode 1889-1990 werd uitgeoefend.

Over de huidige situatie van werkende vrouwen in Noord-Brabant bericht *Omslag. Een special voor vrouwenarbeid in Noord-Brabant anno 1990*, dat werd samengesteld door studenten van de tijdschriftdifferentiatie van de Academie voor de Journalistiek te Tilburg.

De Lakenhal

De jaren zestig: actie, kunst
en cultuur in Leiden

23 december 1989 tot en
met 25 maart 1990

Tussen 1960 en 1970 vonden er veel maatschappelijke veranderingen plaats. De opbouwperiode na de tweede wereldoorlog leidde tot een groeiende welvaart rond 1960. Luxe-artikelen zoals ijskasten, wasmachines en auto's waren in steeds meer gezinnen te vinden. Dit materialisme leidde speciaal bij de jongeren tot politieke en sociale bewustwording en vooral ook tot verzet.

De jaren zestig worden gekenmerkt door opvallende gebeurtenissen zoals de bouw van de Berlijnse muur, de moord op president Kennedy, het huwelijk van Beatrix en Claus, de muziek van Beatles en Rolling Stones, de Vietnamoorlog en de Mei-revolutie in Parijs. De jongerenbeweging Provo protesteerde tegen de consumptiemaatschappij en voerde actie ter verbetering van het leefmilieu. Ook de studenten gingen actievoeren met als doel hervormingen binnen de universiteiten.

Tegen deze achtergrond kwam er ook in de (inter)nationale kunst van alles in beweging. Er vond een uitgebreide reeks van activiteiten plaats, die bekend zijn geworden onder namen als conceptuele kunst, performances, body-, minimal- en landart. Het kunstklimaat werd gekenmerkt door een vrijwel unanieme afwijzing van het traditionele kunstwerk. Met de principes duurzaamheid en exclusiviteit werd resoluut gebroken.

Aan al deze aspecten van de jaren 60 wordt aandacht besteed. Behalve kunstwerken zijn o.a. foto's, affiches, kranten en spandoeken te zien. Ook worden films en video-opnames uit de jaren 60 vertoond.

Er is een onderwijspakket te koop m.n. voor de vakken (kunst)geschiedenis, maatschappijleer en Nederlands.

Museum de Lakenhal,
Oude Singel 28-32,
Leiden.

De Dubbelde Palmboom

'Wij zijn jong'
Arbeiderskinderen
in de jaren '30

2 december t/m 3 juni 1990

Deze tentoonstelling is speciaal gemaakt voor mensen vanaf 6 jaar en geeft een beeld van de arbeiderskinderen in die tijd, in Rotterdam en andere vergelijkbare plaatsen in Nederland.

Met een levensechte opstelling wordt de sfeer uit de jaren '30 gecreëerd. Het is bittere crisistijd in Nederland, er heerst grote werkloosheid en de armoede drukt zwaar. Ook voor Rotterdam zijn dit moeilijke tijden. De tentoonstelling toont een straat in Crooswijk, een Rotterdamse wijk, die voor vele volwassenen, ook van buiten

Rotterdam, het karakter heeft van een arbeiderswijk en die kinderen de gelegenheid geeft zich te kunnen verplaatsen naar de jaren '30.

Niet alleen de inrichting van de woning plaatst de bezoeker terug in de tijd. In de keuken bijvoorbeeld liggen de recepten van de karige maaltijden die de bewoners zich konden permitteren. Het gerecht 'aardappelen met dooie vingers' (gekookte aardappelen met knolraap) was zo iets.

Om een zo breed mogelijk beeld te geven van de leef- en woonsituatie in de jaren '30, worden een aantal algemene onderwerpen als crisis en werkloosheid, voeding en hygiëne behandeld. Oude filmopnames, foto's en interviews met mensen die in die tijd tot de jongeren behoorden, maken het tijdsbeeld zo compleet mogelijk.

Historisch Museum Rotterdam
De Dubbelde Palmboom
Voorhaven 12
3023 RM Delfshaven-Rotterdam

HOFPLEIN

Bij deze tentoonstelling is gemaakt:

'WIJ ZIJN JONG', de nieuwe Kerstproductie van Jeugdtheater Hofplein

Het verhaal speelt zich af tussen 3 en 10 juli en 31 december 1934. Er heerst een bittere crisistijd. Rotterdam telt 55.000 werklozen en 125 miljoenairs.

Voor in de krotten van het rode Crooswijk drukt de armoede zwaar. Maar er is ook hoop, de Rode Valken zingen: 'Wij zijn jong'. In het rijke Kralingen leeft de elite met aan de Parkhaven hun tennispark 'The Angelo Dutch Club', waar zij vele uren doorbrengen. Twee werelden, onoverbrugbaar is de afstand. In een enkel geval waagt iemand de oversteek. Annemiek van Rossum, wonend in Kralingen en afkomstig uit een rijke familie, wint op 3 juli 1934 het tennistoernooi van Rotterdam. Zij gaat naar huis en krijgt ruzie met haar familie. Annemiek besluit van huis weg te lopen en gaat naar de wasvrouw van de familie, weduwe tante Jopie, die met haar kinderen in Crooswijk woont.

Daar leert zij het lot van de werkloze kinderen kennen, maakt de huurdersopstand mee en belandt ook nog in een politiecel.

Speeldata:

Try-out voorstellingen 23 en 24 december 14.00 en 19.00 uur,
première en overige voorstellingen
26 t/m 30 december 14.00 en 19.00 uur,

31 december en 1 januari 14.00 uur,
2 t/m 6 januari 14.00 en 19.00 uur,
7, 14, 21 en 28 januari 14.00 uur.

Kaartverkoop en reserveren:

Aan de kassa van Jeugdtheater Hofplein kunnen kaarten worden gekocht voor de voorstelling 'Wij zijn jong', dagelijks van 12.00-14.00 uur (Benthamstraat 13).

Telefonisch reserveren kan van maandag t/m zaterdag van 10.00-16.00 uur, tel: 010-4662044.

Schielandshuis

De aap uit de Mao spreekwoorden en politiek op prenten en tekeningen

Vanaf 9 november 1989 t/m 4 maart 1990 toont de Atlas Van Stolk in het Schielandshuis een keuze uit eigen collectie. Op de tekeningen en prenten zijn spreekwoorden en zegswijzen te zien zoals zij in diverse eeuwen werden uitgebeeld.

Spreekwoorden kunnen ondergebracht worden in rubrieken, zoals dieren, spel en vermaak, werk, eten en drinken en verhalen uit de bijbel en de oudheid. Op de tentoonstelling zijn tekeningen en prenten met een zelfde onderwerp van het spreekwoord bij elkaar gehangen. Zo hangen er drie afbeeldingen van het spreekwoord 'Nieuwe bezems vegen schoon': een ets uit 1640, één uit 1810 en een tekening van Jordaan uit 1935.

De politieke tekeningen van L.J. Jordaan (1885-1980) vormen een belangrijk deel van de tentoonstelling. Jaar in jaar uit illustreerde hij het wereldgebeuren in onder andere De Groene, Vrij Nederland en Het Parool. Zijn tekeningen geven een speels beeld van de vaderlandse en wereld-geschiedenis tussen ongeveer 1930 en 1960. Hij laat Colijn, Drees, Churchill en Hitler - actueel - leven brengen in soms eeuwenoude spreekwoorden.

Het Schielandshuis,
Korte Hoogstraat 31,
Rotterdam.

De Etrusken

Een overzichts- tentoonstelling 28 oktober 1989- 25 februari 1990

Al in de Oudheid vormden de Etrusken een fascinerend onderwerp van studie voor Griekse en Romeinse historici en datzelfde geldt eigenlijk nog steeds. Over de Etrusken heeft altijd een waas van mystiek gehangen: waar kwam dit volk vandaan. Wat moeten we aanvangen met hun taal? Hoe moeten we de soms enorme rijkdommen in de Etruskische graven interpreteren?

Hoewel onze kennis van de Etrusken nog steeds niet volledig is kunnen deze vragen toch beantwoord worden.

De tentoonstelling geeft een overzicht van de Etruskische cultuur tussen 900 en 100 voor Christus. De huidige stand van wetenschap met betrekking tot ondermeer huizen, steden, begraafgewoonten en godsdienst zal hierbij worden uiteengezet. De eerste tentoonstelling ooit aan de Etrusken gewijd vond in 1837 in Londen plaats. Daarbij werden overtrekkingen van beroemde wandschilderingen uit de graven van Tarquinia getoond, vervaardigd door de Italiaanse kunstenaar Carlo Ruspi.

Deze inmiddels meer dan 150 jaar oude tekeningen, uit het bezit van het Deutsches Archaeologisches Institut in Rome, zijn nu in Amsterdam te zien.

Bij deze tentoonstelling verschijnt een bijna geheel in kleur geïllustreerd boek over de geschiedenis, cultuur en kunst van de Etrusken. De prijs van dit boek, dat onder auspiciën van het museum, wordt uitgegeven door de SDU, v/h Staatsuitgeverij, bedraagt f 39,90.

Allard Pierson Museum, archeologisch museum van de Universiteit van Amsterdam,
Oude Turfmarkt 127 (tegenover het Rokin),
1012 GC Amsterdam.
020-5252556.

Door de overweldigende belangstelling is het niet goed mogelijk hele schoolklassen rond te leiden. Er is daarom mogelijk een dialezing, speciaal gemaakt voor 'de beginner', te volgen, waarna de leerlingen zelf kunnen rondkijken. U kunt dit vooraf telefonisch regelen.

UITGEVERIJ SUA

Els Kloek **Gezinshistorici
over vrouwen**
Een overzicht van het werk
van gezinshistorici en de betekenis
daarvan voor de vrouwengeschiedenis

Els Kloek Gezinshistorici over vrouwen

Vierde, herziene druk

Prijs: f 24,90

in de boekhandel

Ingezonden brief

Over het eindexamenonderwerp voor 1990 en 1991 'Vrouwengeschiedenis 1929-1969'

Nadat ik de examenbundel geschiedenis voor het examenjaar 1990 en daarvan speciaal het onderwerp 'De positie van de vrouw' had doorgenomen, voelde ik een grote teleurstelling. Dat is niet waar we op zaten te wachten.

Ik zal u eerst mijn persoonlijke positie duidelijk maken: ik ben lerares geschiedenis – heb al heel wat Havo en Vwo leerlingen voor mijn neus gehad – en ben er als zodanig ook in geïnteresseerd waar nou precies die verschillen tussen jongens en meisjes, in belangstellingssfeer en aanpak, uit bestaan.

Ik zal me in deze brief beperken tot het Havo, hoger algemeen vormend onderwijs, waarin we een vormend vak verzorgen. Ik zal me proberen te richten op de doorsnee Havo-leerlinge: 16-18 jaar, voor wie het vak geschiedenis maar een heel klein deel van haar leven beslaat.

Ik wil in deze brief graag uitgaan van de pedagogisch-didactische kant van de zaak, en niet van de historische kant.

Ik heb al jaren het gevoel dat het geschiedenis bovenbouw onderwijs, zoals dat op mijn school en waarschijnlijk op de meeste scholen gegeven wordt, makkelijker aansluit bij de jongens dan bij de meisjes, en dat geldt dan voor de Havo-leerlingen nog meer dan voor de Vwo-leerlingen, waar andere eisen aan gesteld mogen worden.

Dat onderwijs is chronologisch opgebouwd, op wat speciale onderwerpen na, en meestal politiek, economisch en sociaal van inhoud. De jongens vinden dat eigenlijk wel goed, die willen graag precies weten hoe de dingen werken, hoe de boel logisch in elkaar zit, ze hebben van nature toch wat meer politieke belangstelling, pakken makkelijker de krant etc.

Hoe zit dat met meisjes?

Ik heb in de Havo-bovenbouw in het verleden de Kleio-didactica 'De erosie van een hoeksteen' eens behandeld, gezinsgeschiedenis. De meisjes vonden er niet echt veel aan. Qua inhoud enigszins vergelijkbaar met de inhoud van het examenonderwerp. Wat dan?

Je komt een stuk verder als je de scriptie-onderwerpen eens bekijkt. Meisjes nemen vaak een persoon, dat vinden ze prachtig. Ik heb me daar allang bij neergelegd en probeer ze vanuit het persoonlijke meer naar het algemene te krijgen (ja, je hebt prachtig geschreven over Leonardo da Vinci, maar die meneer leefde in de renaissance, zoek dat eens uit!).

Dames collega's, herkent u het bij u zelf? Als je, bijvoorbeeld op vakantie, eens wat lichters wilt lezen, wat kies je dan? Juist, een biografie.

Uit welk veld kiezen meisjes speciale onderwerpen? Weer van die specifieke Havo-groep? Kunstgeschiedenis, vreemde verre volken (herinnert u zich nog, hoe mooi ze het laatste restje van het Chinese keizerrijk vonden, hoe we hebben genoten van 'The Last Emperor', hoe die belangstelling verdronken is in het moeras van de maoïstische theorievorming?), sociale mistoestanden (slavernij, kinderarbeid, ieder jaar raak), mode ook nog, milieuproblematieken keur ik af omdat ze niet bij het vak horen.

Maar: ze kiezen vaak onderwerpen die inhaken op de behoefte naar mooier, beter, rechtvaardiger. Meisjes werken graag vanuit idealen. Daar hebben ze op die leeftijd behoefte aan, je schiet als leerkracht tekort als

je daar niet op in gaat, het maakt iets bij ze wakker, het geeft ze het gevoel dat het leven de moeite waard is, dat je je actief kunt inzetten, of je later nou huisvrouw, makelaar, schoonheidsspecialiste of schooljufvrouw wordt.

Als meisjes, dan vaak al vrouwen, in de politiek betanden, is het van daaruit, ze willen dan ook wel weten hoe het met de centen geregeld is. Ze staan er dan ook veel emotioneler en gedreven in, dat gebeurt mezelf tot op de dag van vandaag.

Het werkt nu bij de Havo-leerlinges precies andersom. Willen we wezenlijk emancipatorisch onderwijs, dan zullen we dat moeten erkennen. Vanuit het persoonlijke naar het algemene, vanuit de idealen naar de praktijk. En dan niet in een speciaal onderwerp of een incidenteel eindexamenonderwerp, uiteindelijk vormen ze de helft van de Havo-populatie.

Maar goed, de bundels, zoals ze er liggen, vormen de basis voor de komende twee jaar. Ik betrap mezelf erop dat ik het leuk zou vinden dit met een aantal volwassen vrouwen, eventueel geïnteresseerde mannen, te behandelen, maar, dat ik, als ik aan de Havo-groep denk, in mijn planning de behandeling van het CSE zoals gebruikelijk ergens na de herfstvakantie laat starten, zo tegen het examen hebben we het er dan wel in, en krijgen we wel weer aardige resultaten (Havo-examens zoals we die het vorig jaar hebben mogen smaken, even buiten beschouwing gelaten). Maar het is zo jammer.

Nog een persoonlijke overweging tot slot. Toen ikzelf dat 16-jarige Havo-meisje was, heb ik, samen met een vriendin een scriptie over 'vrouwenemancipatie' gemaakt. Dat werd toen net mode, we wilden dat wel eens bekijken. We kwamen er toen niet zo goed uit, of we nou wel geëmancipeerd wilden zijn of niet. Die suffragettes met die hobbezakjurken, we vonden het maar niks, we waren 16 en een groot deel van onze aandacht werd in beslag genomen door uiterlijke zaken. We zaten stiekum onze spijkerbroeken nog strakker te naaien, als moeder niet thuis was, we probeerden met grote concentratie de eye-liner fatsoenlijk boven het ooglid te krijgen, je denkt toch niet dat wij in hobbezakken naar school gingen! Zo gaat dat als je 16 bent.

Wat we prachtig vonden was Aletta Jacobs, die dwars tegen alles in haar idealen heeft nagestreefd, altijd op de bres voor zieke en zwakke mensen, veel verre reizen gemaakt, en ze zag er nog best leuk uit ook! Dat vonden we interessant. Wat mij betreft had dit eindexamenonderwerp rond haar persoon geconcentreerd mogen zijn. Aan haar levensloop is veel algemeen op te hangen. Haar biografie is grillig genoeg om ook het romantische en anekdotische aan bod te laten komen, ik denk dat de jongens dat ook best leuk gevonden hadden.

Het kan zijn dat ik hier aan een persoonlijke projectie lijd. Op zich is dat voor een geschiedenislerares (leerbaar) niet zo erg: datgene wat je persoonlijk boeit, kun je vaak het beste overbrengen, het beste als uitgangspunt voor het algemene nemen.

Dat is in ieder geval heel wat beter dan wat we in de bundel collectief voorgeschoteld krijgen.

Mevr. A.G.M. de Nijs, Keizerstraat 26, 1811 BT Alkmaar.

Ongehoord en ongezien geregistreerd

• Radio/televisie

Teleac heeft voor de komende periode verschillende cursussen op het gebied van geschiedenis en staatsinrichting geprogrammeerd:

– 'Geschiedenis en archeologie van de Bijbel' (7x radio; 7x televisie)
Op de radio op donderdag vanaf 14-12 tot en met 25-1-1990 (20.30-21.30 u.) en op de televisie op maandag van 11-12 tot en met 22-1-1990 (22.55-23.47 u.). Het cursusboek kost f 74,50.

– 'Genealogie' (7x radio; 6x televisie)

Op de radio op dinsdag van 2-1-1990 tot en met 13-2-1990 (21.00-21.30 u.) en op de televisie op maandag van 1-1-1990 tot en met 5-2-1990 (a5.00-15.30 u.). Het cursusboek kost f 39,90.

– 'Gemeentewijzer. Informatie over het gemeentebestuur in Nederland' (8x radio; 8x televisie)

Op de radio op woensdag vanaf 17-1-1990 tot en met 7-3-1990 (21.00-21.30 u.) en op de televisie vanaf 14-1-1990 tot en met 4-3-1990 (17.50-18.20 u.). Het cursusboek kost f 29,50.

Het cursusmateriaal bij de volgende cursussen, die niet herhaald worden, 'Nederlandse literatuur na 1830' (f 25,00/f 32,50), 'De Trojaanse oorlog' (f 49,00), 'De jaren dertig' (f 47,50) en 'Latijn' (f 180,00), blijft bij Teleac verkrijgbaar.

Nadere informatie: Teleac Magazine, cursusprogramma najaar 1989, aan te vragen bij Stichting Teleac, t.a.v. Bureau Voorlichting, postbus 2414, 3500 GK Utrecht. Tel. 030-946946.

Het Nederlands Omroepmuseum te Hilversum verzorgde een nieuwe geluidsuitgave in de serie *Stemmen des tijds*. Het gaat al weer om aflevering 4 uit deze serie met geluid uit de jaren 1941-1942. Samensteller is Ger Lugtenburg. *Stemmen des tijds* 4 is verkrijgbaar in twee uitvoeringen: als dubbel LP en als geluidscassette. Bij beide hoort een folder met informatie over de teksten.

Een groot aantal personen komen aan het woord: Blokzijl, Hitler, Bernhard, Seyss Inquart, Churchill, Wilhelmina, Roosevelt, Montgomery om maar enkele te noemen. Het gaat niet alleen om gesproken woord: Jetty Paerl zingt en er zijn fragmenten van het zondagmiddagcabaret Paulus de Ruiter.

De prijs van zowel de dubbel LP als de cassette is – inclusief de verzendkosten – f 25,-.

Nadere informatie: Nederlands Omroepmuseum, Melkpad 34, 1217 KD Hilversum, tel. 035-773450.

M

MEULENHOF

EDUCATIEF

Postbus 100
1000 AC Amsterdam
Telefoon 020 26 26 90

LEVENDE GESCHIEDENIS

LEVENDE GESCHIEDENIS maakt het verleden voor de leerling toegankelijk via een chronologisch-thematische aanpak:

- verhalend: illustraties en tekstblokken vertellen samen het verhaal
- grote lijnen: o.a. de complexere wordende samenleving en het natuurlijke milieu
- inleving: accenten op het dagelijks leven
- leerdoelen: kennis en vaardigheden, bijv. het onderzoeken van bronnen en het analyseren van problemen

DE METHODE DIE DE LEERLING GRIJPT

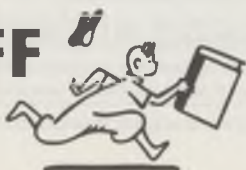
mavo
havo
vwo

Levende
geschiedenis

MEULENHOF

IN ELKE SCHOOL

pagina 40

Amsterdams Historisch Museum

GOED VERKEERD Geschiedenis van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in Nederland

De tentoonstelling 'Goed Verkeerd' laat de feitelijke loop van de geschiedenis van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen zien vanaf de 17e eeuw tot heden. Het accent ligt op de manier waarop in de loop der tijd 'de maatschappij' deze mensen heeft bekeken. Er worden schilderijen, prenten, foto's en allerlei voorwerpen als kledingstukken, affiches, spandoeken tentoongesteld. Er is een interieur van een bar en van een huiskamer. Ook is een aantal films en dia-programma's in de tentoonstelling ver-

werkt, waarin bepaalde thema's verder worden uitgespit.

Bij de tentoonstelling hoort een brochure met de korte geschiedenis van het onderwerp, prijs f 7,-.

Voor het VO is er een videoband en een leerlingenpakket voor LBO/MAVO en voor HAVO/VWO met elf thema's, die de leerlingen op hun eigen niveau kunnen bestuderen. Er wordt daarbij gebruik gemaakt van (bewerkte) bronnen, leesteksten, brieven en foto's. Er zijn vragen en opdrachten op twee niveau's. Bij het leerlingmateriaal hoort een set foto's, die een beeld geven van de verschillende uitingsvormen van homoseksuele relaties anno 1989. Er is een docentenhandleiding bij het lesmateriaal met praktische informatie, achtergronden bij de foto's en suggesties voor een videoles.

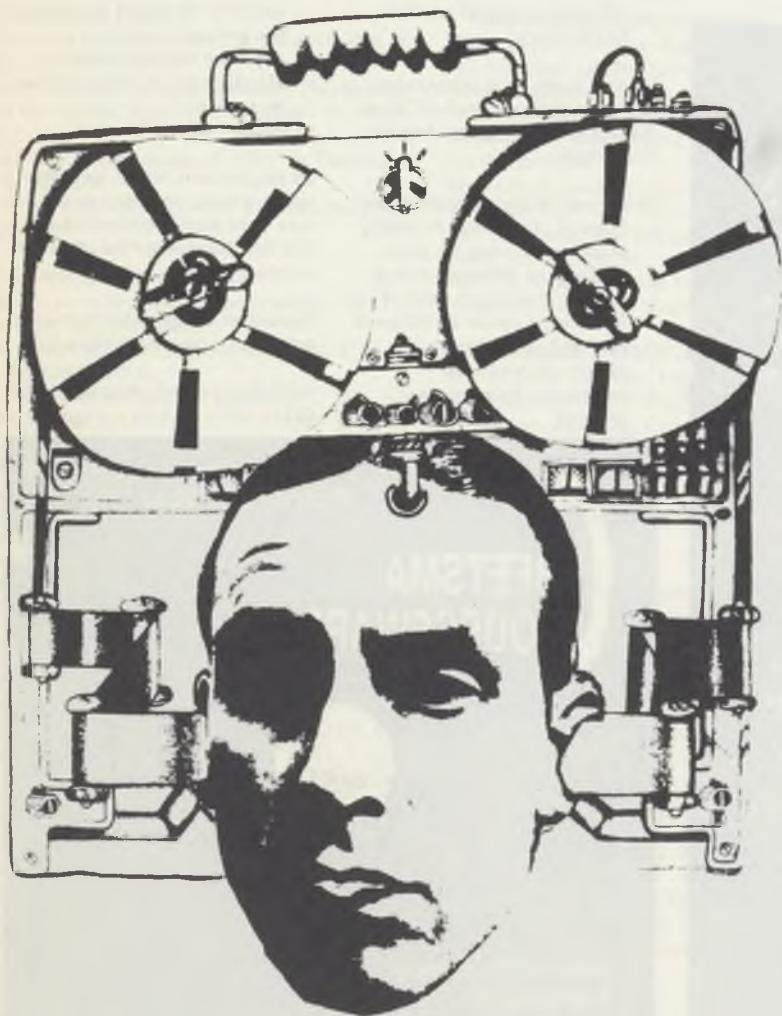
Amsterdams Historisch Museum,
Kalverstraat 92
Educatieve dienst tel. 020-5231822

T. AMSTERDAM.
By Aert Wolsgryn. 1682

DIDACTIEKCONFERENTIE VGN

Oosterbeek 26-27 januari 1990

ORAL HISTORY

Oral History – Mondelinge Geschiedenis

Oosterbeek, 26 en 27 januari 1990
Conferentieoord De Pietersberg

De Didacticiteitscommissie van de VGN organiseert de jaarlijkse didactiekconferentie rond het onderwerp 'oral history'. In Duitsland en Engeland zijn al vele schreden gezet op dit voor het Nederlandse geschiedenisonderwijs onbekende pad. Het ligt in de bedoeling nu een poging te ondernemen een pad af te bakenen voor ons geschiedenisonderwijs.

Programma

- Wat is oral history? Mogelijkheden en onmogelijkheden, – lezing door mw. S. Leydesdorff (UvA)
- Theorie en praktijk van de oral history, – lezing door J. Talsma (UvA)

In de rest van de middag volgen een aantal workshops onder deskundige begeleiding. 's Avonds zullen medewerkers van de Anne Frank Stichting de nieuwe videobanden laten zien en verder toelichten, die zijn gemaakt in het kader van de herdenking van WO II in 1990. (Zie hierover ook de rubriek Ideeë in dit nummer.)

Programma zaterdag

Vervolg workshops en evaluatie van het gebodene door de deelnemers.

De commissie onderzoekt de mogelijkheid om hierover nascholingscertificaten te kunnen uitreiken.

De kosten voor deze tweedaagse conferentie zijn vastgesteld op f 150,- inclusief overnachting, maaltijden, nascholingscertificaat en werkmateriaal.

U kunt zich aanmelden door het zenden van een briefkaart met vermelding van persoonlijke gegevens en 'oral history' aan H. van Duijsen, Lokeren 105, 5235 DC 's-Hertogenbosch.

Ost-Akademie

Seminar **26 februari tot 3 maart 1990**

Samen met de VGN organiseert de Ost Akademie Luneburg een seminar over het thema:

Veertig jaar twee Duitse staten en Europese vrede en veiligheid

Door de politieke gebeurtenissen van de afgelopen weken is dit wel een heel aktueel onderwerp. In lezingen wordt ingegaan op het ontstaan, de uitbouw en de problemen van de beide Duitslanden en hun plaats in Europa. Tevens vindt een excursie plaats naar de DDR, of naar Leipzig, of naar Erfurt.

Op de laatste dag zal worden ingegaan op de mogelijkheden om de verworven kennis te gebruiken op school.

Verdere informatie over deze studieweek en de kosten ervan geeft:
Frits Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL
Zoelen. Tel. 03448-1686.

MEULENHOF EDUCATIEF

Postbus 100
1000 AC Amsterdam
Telefoon 020 26 26 90

VERLEDEN TIJD?

Een geschiedenismethode met een breed perspectief en een grote variëteit aan onderwerpen.

In ieder hoofdstuk:

- een algemeen overzicht
- een aantal afzonderlijke thema's
- een afsluitend schematisch en cartografisch overzicht

Deze opbouw biedt de docent de mogelijkheid een eigen voorkeursroute door de stof te volgen.

Bij de presentexamplaren zit een overzicht met de mogelijke leerwegen en zwaartepunten.

BREED
VAN OPZET EN
FLEXIBEL

Toetsprogramma's eindexamen geschiedenis en staatsinrichting 1990 en 1991

De volgende nieuwe computerprogramma's zijn nu verkrijgbaar:

1. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten 1929-1969.
2. Nederland 1939-1946. 250 vragen verdeeld over drie hoofdstukken.

De programma's zijn gebaseerd op de stofomschrijving van het CSE en zijn niet gebonden aan een bepaald examenboek.

Er zijn verschillende mogelijkheden:

- diagnose of oefening: de leerling krijgt bij elke vraag het goede antwoord na de beantwoording;
- toetsing: er volgt een goed- of foutmelding zonder dat het goede antwoord wordt gegeven;
- oefenen per hoofdstuk;
- oefenen van het gehele programma;

- vragen bij iedere leerling in een andere volgorde;
- na afbreken, op een later tijdstip doorgaan met de vraag waar men gebleven was;
- resultaatmelding met cijfer en aangeven van foutief gemaakte en niet gemaakte vragen;
- afdrukken van het resultaat;
- afdrukken van de inhoud van het programma;
- HAVO- en MAVO-versie.

De programma's worden op naam van de school geleverd en mogen voor eigen gebruik gekopieerd worden. Een demonstratiediskette is verkrijgbaar.

Binnenkort verschijnt het themaprogramma: De putsch van Hitler 1923.

Inlichtingen over de programma's tel. 05145-1427.

Toetsprogramma's Geschiedenis
Eindexamen 1990 en 1991

BEETSMA
COURSEWARE

Beetsma Courseware
Eesterweg 16
9863 TB Doezum

Vrouwen
in de
twintigste eeuw

WEER LEVERBAAR

Voor docenten is in 1988 verschenen:

VROUWEN IN DE
TWINTIGSTE EEUW
De positie van de vrouw in
Nederland en de Verenigde Staten
van Amerika 1929-1969

Als achtergrondinformatie voor
docenten bij het CSE 1990
onontbeerlijk!

De bundel is te bestellen door het
overmaken van f 29,50 (bij bestelling
van twee of meer exemplaren
f 24,50) inclusief porto.

MEULENHOF
IN ELKE SCHOOL

Lijst van commissies en afdelingssecretarissen

• Commissie PA-BO

C.G. van der Kooij, *voorzitter*, De Hulst 53, 9301 PC Roden. Tel. 05908-18947.

F. Kolen, *secretaris en penningmeester*, Van Renesseborch 69, 3341 RC Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858-12913.

A. van Zeyl, Frankenthaler 19, 2291 JA Wateringen. Tel. 01742-3809.

Th. Beker, Singelstraat 28, 4331 SV Middelburg. Tel. 01180-27981.

• Commissie Havo/Vwo

P. Wester, *voorzitter*, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen. Tel. 05415-2061.

J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380-35543.

Mw. A. Biezen-Hurkmans, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970-13578.

L. Dalhuisen, Postbus 5, 2361 BV Warmond. Tel. 01711-10810.

J. Krol, Jan Wiegersstraat 93, 7556 JX Hengelo. Tel. 074-426721.

E. Roest, Tappuitlaan 123, 7905 CV Hogeveen. Tel. 05280-74144.

N. Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20856.

• Commissie Mavo/Lbo

G. Twickler, *voorzitter*, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonkveer. Tel. 01621-14191.

J. de Vries, *secretaris*, Röntgenlaan 8, 3553 GM Utrecht. Tel. 030-422693.

Mw. J. Daalmans, Olympialaan 6, 4625 CT Bergen op Zoom. Tel. 01640-37998.

R. Hendriks, Archimedesplantsoen 56¹, 1098 RE Amsterdam. Tel. 020-6682237.

A. Kampen, Prins Bernhardlaan 9, 2741 DV Waddinxveen. Tel. 01828-17809.

T. Poot, Indigoblaauw 13, 2718 JZ Zoetermeer. Tel. 079-611617.

• Didaktiviteitencommissie

Mw. H.A.M. Mulken-Harmeljeer, *voorzitter*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen. Tel. 05923-424.

A. Schulp, *secretaris*, Amstelkade 171¹¹, 1078 AZ Amsterdam. Tel. 020-6629386.

Mw. I. Rutgers, Lokeren 105, 5235 DC 's-Hertogenbosch. Tel. 073-417822.

H. van Duijsen, Lokeren 105, 5235 DC 's-Hertogenbosch. Tel. 073-417822.

H. Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.

J.G. Raven, Kinkoam 8, 9051 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.

• Commissie Volwasseneneducatie

M. Otten, *voorzitter*, Postbus 6067, 7401 JB Deventer. Tel. 05700-30825.

Mw. J. van Broekhoven-van Bekkum, *secretaris/penningmeester*, Malvense erven 102, 5672 HN Nuenen.

Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950-3082.

Mw. B. Beenackers-Heeren, Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940-3365.

Mw. M. Vencken-Martens, Haareneweg 4a, 5061 VL Oisterwijk. Tel. 04242-84297.

• Onderwijsadviescommissie

J. Schopman, *voorzitter*, Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080-224769.

W. van Waardhuizen, *secretaris*, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-423832.

W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.

Mw. H. Budé-Janssens, Patrijslaan 12A, 2261 ED Leidschendam. Tel. 070-3277923.

Mw. J. Reitsma, Van Brerostraat 79, 7312 VL Apeldoorn. Tel. 055-558238.

Mw. Th. Roodhuyzen-Van Breda Vriesman, Populiereindreef 628, 2272 HK Voorburg. Tel. 070-873165.

• Commissie COMIGO

Mw. M. Bitter, *voorzitter*, Landwevingstraat 101, 6133 AG Sittard. Tel. 04490-26789.

B. Munsters, *secretaris*, Keizer Karelstraat 9, 6137 HD Sittard. Tel. 04490-27365.

T. Sliphorst, Berg 78, 5508 AX Veldhoven. Tel. 040-545259.

J. Snijders, Churchillaan 13, 5571 AR Bergeyk. Tel. 04975-2972.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Maria Grever, *voorzitter*, Pater Brugmanstraat 19, 6522 EG Nijmegen. Tel. 080-232754.

Ellen Marrenga, *secretaris*, Lange Leidsedwardsstraat 21¹⁴, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020-277126.

René Schreuder, *penningmeester*, Vaartsestraat 214, 3511 TG Utrecht. Tel. 030-318162.

Karin Loggen, Linnaeuslaan 47, 3571 TT Utrecht. Tel. 030-730320.

Anja van Oostrom, Ruyschstraat 107, 1091 BZ Amsterdam. Tel. 020-6685405.

Bregje Pel, Breedstraat 123, 1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280-18538.

Hans Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.

Janneke Riksen, Leo Fallstraat 5, 5144 TJ Waalwijk. Tel. 04160-42902.

• Redactie Kleio

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-1902.

C.W. Torremans, *secretaris*, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-44061.

C.M.J. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

Mw. J. van der Leeuw-Roord, Wattstraat 20, 2561 XN Den Haag. Tel. 070-3638805.

B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030-713329.

D. Verkuil, Oudwijkerdwardsstraat 84, 3581 LG Utrecht. Tel. 030-523840.

H. Termeer, Jekerstraat 19, 6542 RZ Nijmegen. Tel. 080-772179.

J.A. de Ruiter, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490-60987.

• VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

J.C.M. Greep, Van Zuylen van Nijeveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar. Tel. 01751-16387.

E. Boerhout, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769.

• Afdelingssecretarissen

Alkmaar. H. de Roest, Kievitstraat 5, 1602 PM Enkhuizen. Tel. 02280-15550.

Amsterdam. H. van Duijsen, Jekerstraat 53¹¹¹, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-733494.

Arnhem. J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-778680.

Den Bosch vacant.

Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-341252.

Eindhoven. J. Engbers, Roest 2, 5491 XX St. Oedenrode. Tel. 04138-73138.

Goes. A.P. van Vugt, Westerzicht 273, 4385 AH Vlissingen. Tel. 01184-71109.

Groningen vacant.

Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuijpers, Pomonaplein 54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-3259222.

Haarlem. G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-330006.

Heerlen. J.A. Klomp, Pannesheiderstraat 80, 6462 EE Kerkrade. Tel. 045-456199.

Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (Ov.). Tel. 05415-2061.

Leeuwarden. H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.

Maastricht. L.J.C.H. Jacobs, Schansweg 2, 6325 PA Berg en Terblijt.

Rotterdam. C.J. Renes, Hoeksekade 53, 2661 CJ Bergschenhoek. Tel. 01892-16363.

Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.

Venlo vacant.

Zutphen. J.B.M. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutphen. Tel. 05750-18339.

Zwolle vacant.

De nieuwe geschiedenismethode voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs

Hans Ulrich schreef een nieuwe methode Geschiedenis voor leerlingen van de onderbouw van het voortgezet onderwijs: Andere tijden. De meest recente ontwikkelingen in de geschiedwetenschap zijn erin verwerkt. Nieuw zijn de invalshoeken en de verrassende uitwerking daarvan. Het taalgebruik is verfrissend en maakt het leerlingenboek plezierig leesbaar. Opvallend is de rustige, heldere vormgeving, waarbij storende poesjes is vermeden.

EEN STAP NAAR ANDERE TIJDEN

Onderdeel van deze nieuwe methode zijn vele originele en verhalende foto's, illustraties en historische kaarten. Uniek is de splitsing van de werkboeken, direct al in het 1e jaar, naar de verschillende onderwijstypen lbo/mavo en (mavo)/havo/vwo.

Recente ontwikkelingen in de geschiedwetenschap zijn erin verwerkt

Andere tijden legt verbandingen tussen onze wereld nu en die van vroeger. De mens staat daarin centraal: culturele aspecten, mentaliteit, opvattingen en intermenselijke verhoudingen komen in deze methode ruimschoots aan bod.

Andere tijden zal in de praktijk meer worden ervaren als een boeiend leesboek dan als een studieboek.

Andere tijden sluit beter aan bij de behoeften van leerlingen en docenten

Met deze nieuwe methode hebben we vooral als doel: het vak Geschiedenis nu en voor de toekomst boeiender, toegankelijker en dus aantrekkelijker maken voor jonge mensen. Of we daarin geslaagd zijn kunt u zelf beoordelen door onderstaande bon in te sturen.

Andere tijden bestaat voor het 1^e en 2^e leerjaar uit:

- leerlingenboek
- afzonderlijke werkboeken voor lbo/mavo en (mavo)/havo/vwo
- afzonderlijke docentenhandleiding
- afzonderlijke toetsenbundels

Voor het derde leerjaar is 'Andere tijden' gesplitst in 2 versies voor lbo/mavo en (mavo)/havo/vwo met de betreffende onderdelen.

malmberg

Malmberg Uitgeverij B.V., Postbus 233, 5201 AE Den Bosch. Telefoon 073 - 288733.

Graag ontvang ik het beoordelingspakket Andere tijden.

Naam :

Docent aan :

Adres :

Postcode/plaats :

Stuur deze bon in een gesloten envelop naar Malmberg uitgeverij b.v., postbus 233, 5201 AE 's-Hertogenbosch
Afdeling Verkoop Voortgezet Onderwijs.